

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ**

Қўлёзма ҳуқуқида
УДК № 894.375(09)7__

ИСОМИДДИНОВ ФАРҲОД

**Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларнинг
қиёсий таҳлили**

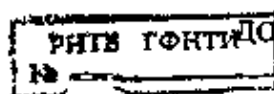
(Фаридиддин Аттор ва Алишер Навоий асарлари асосида)

10.01.03 — Миллий адабиёт тарихи (ўзбек адабиёти)

Филология фанлари номзоди илмий даражасини
олиш учун тақдим этилган

ДИССЕРТАЦИЯ

Илмий раҳбар:
Филология фанлари
доктори Х.Қудратуллаев

Тошкент — 2001

**ШАЙХ САНЪОН ҲАҚИДАГИ ҚИССАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ
ТАҲЛИЛИ**
(Фариддин Аттор ва Алишер Навоий асарлари асосида)

КИРИШ

3-13

I БОБ (14-36 б.)

**АТТОР ВА НАВОИЙ ҚИССАЛАРИНИНГ АСОСИЙ
КОНЦЕПЦИЯСИ**

- 1.1 Шайх Санъон шахсияти ва унинг бадиий адабиётга кириб келиши 14-23
- 1.2 Фариддин Аттор ва Алишер Навоий ижодида тасаввуф талқини. 24-36

II БОБ (37-91 б.)

**ШАЙХ САНЪОН ҲАҚИДАГИ ҚИССАЛАР ВА КОМИЛЛИК
СИФАТЛАРИ**

- 2.1. Шайх Санъон ишқи 37-51
- 2.2. «Шайх Санъон қиссаси»даги тушлар талқини 51-61
- 2.3. Шайх Санъоннинг комиллик сифатлари 61-76
- 2.4. Аттор ва Навоий талқинида «Шайх Санъон қиссаси» 76-91

III БОБ (92-123 б.)

**«ШАЙХ САНЪОН ҚИССАСИ»ДАГИ ПОЭТИК ТАСВИР ВА
ТАСАВВУФИЙ ИСТИЛОҲЛАР**

- 3.1. «Шайх Санъон қиссаси»даги баъзи шеърий санъатлар 92-105
- 3.2. Аттор ва Навоийнинг «Шайх Санъон» қиссаларидаги баъзи сўзларнинг луғавий маъноси ва тасаввуфий изоҳлари 105-123

ХУЛОСА

124-130

ҲОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

131-138

КИРИШ

МАВЗУНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ. Мустақиллик мафкураси шарофати билан маданий меросга нисбатан янги давр, янгича дунёқараш шаклланаётган бугунги кунда ўтмиш мутафаккирлари Ф.Атторнинг «Мантиқут-тайр» ва А.Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарларига кирган «Шайх Санъон қисса»ларидаги бадиий тафаккур дурдоналари халқимизнинг маънавиятини бой этишда муҳим бадиий аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов айтганидек; «Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари, диний-ахлоқий, илмий қарашларини ўзида мужассам этган нодир қўлёзмаларни жиддий ўрганиш даври келди».¹

Буюк мутафаккирлар Аттор ва Навоий мерос қолдирган бебаҳо ижод намуналарини чуқур ўрганиш, уларни мустақиллик маънавиятининг таркибий қисми сифатида тарғиб қилиш баркамол авлодни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбек ва тожик мумтоз адабиётларининг асл мақсади, инсонларда умумбашарий фазилатларни тарбиялаш, уларга фикрлашда теранлик ва баркамоллик хусусиятларини бағишлаш бўлганлиги бадиий манбалардан аёндыр.

Бизнингча, тасаввуфнинг Шарқ халқлари, жумладан, ўзбек ва тожик халқлари ўртасида кенг тарқалиб, кўпгина, улуг файласуф-шоирларнинг эътиборини ўзига жалб қилиши энг аввало, унда ахлоқий қомиллик, ишқ, маърифат, маънавият, гўзаллик ва тафаккурга алоҳида аҳамият берилганлигидандир..

Иккала адабиёт ўзаро узвий алоқада узоқ даврлардан тараққий этиб келаётганлиги олимларимиздан С.Айний, И.Султонов, А.Ҳайитметов, А.Қаюмов, Н.Комилов, С.Воҳидов, С.Олимов, И.Ҳаққулов,

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: Шарқ, 1998. -4 -6.

А.Мирзоев, А.Афсаҳзод ва бошқаларнинг тадқиқотларида турли даражада ўз аксини топган.

Муштараклик заминига асосланган ижтимоий-ахлоқий, адабий-эстетик ҳодисалардаги умумийлик сабаблари, уларнинг теран илдизларини очишга оид ҳаракатлар давр талабига айланмоқда. Шу маънода, тасаввуф билан боғлиқ Шайх Санъон тимсолининг икки қардош халқлар адабиётида тутган ўрнини кўрсатиб бериш тадқиқотимизнинг марказий масаласидир.

Ҳужжатул ислом Имом Ғаззолий «Ихёу улумуд-дин» асарида ёзишича: «Тасаввуф-бошдан охир одоб, хулқ ва одоб ҳусни, ҳақиқий ишқдир».¹

Тасаввуфдаги ахлоқий қараш ва тушунчаларнинг аксарияти асрлар давомида ўз қимматини йўқотмаган. Бугунги кун нуқтаи назаридан ҳам улар тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Абдурахмон Жомийнинг ёзишича: «Тасаввуфнинг моҳияти ўткинчи дунё ташвишлари учун жонсарак бўлмаслик, тирикчилик даражасидан шикоят қилмаслик, айниқса, тангдиллик ва зикналикни кескин қоралашдан иборатдир, зеро, шикоят ва тангдиллик маърифатнинг етишмаганлигидан туғилади»².

Навоийнинг «Лисонут-тайр» ва ундаги «Шайх Санъон қиссаси»га доир кўпгина монографик тадқиқотлар, илмий мақолалар ва асарлар юзага келди. Бунга мисол тарзида Е.Э.Бертельс, В.Зоҳидов, Н. Маллаев, И.Султон, А.Абдуғафуров, Ш.Шарипов, М.Орипов, А.Қаюмов, С.Ғаниева, рус олимаси А.Малехова, турк адабиётшуноси О.Левенд, немис адабиётшуноси Г.Дудекн, эрон олими Ёқут Ҳамавий ва бошқаларни яратилган тадқиқотларни тилга олиш мумкин. Бундан ташқари, Ўзбекистон ва Тожикистон матбуотида кўпгина тадқиқот, мақола ва ахборотлар ҳам «Шайх Санъон қиссаси»га бағишланиб

² Ғаззолий. Ихёу улумуд-дин. Истанбул. IV-жилд, санасиз, 767 бет

¹ Чомй А. Нафаҳотул-унс. Қўлёзма, Лакнав, 333 саҳ.

эълон қилингандики, илмий жамоатчиликнинг бу асарга юксак эътибори бўлганидан далолат беради. Эълон қилинган бу каби илмий ишлар ушбу асарни ўрганиш борасидаги илк илмий тадқиқотлар ҳамда у ҳақда умумий маълумотлар берувчи манбалар сифатида аҳамиятга моликдир.

«Ўзбек адабиёти тарихи» беш томлигининг 2-томи Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини тизимли тадқиқ этишга бағишланган. Мазкур китобнинг Навоий эпик ижодига оид бўлимида «Лисонут-тайр» достони таҳлил этилган. Бу бобда олима С.Фаниева «Лисонут-тайр» достонининг ғоявий-бадий мазмуни ва шоир ижодида тутган ўрни ҳақида муҳим фикрлар билдиради.¹

А.Н.Малехова «Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достони «композицион ва образли воситалар поэтикаси» мавзуси бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя этди².

Машҳур шарқшунос олим Е.Э.Бертельснинг 1927 йилда ёзган «Навоий ва Аттор» мақоласида Ғарбий Европа ва рус шарқшунослигида Навоийга берилган «таржимон» ва «тақлидчи» «шоир» деган фикрларнинг нотўғрилигини асосли далиллар билан исботлаб берган.³

(Таржимаси): «Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарини таржима деб бўлмайди. Бу асарнинг таржимаси ўзига хослиги билан ажралиб туради ва Атторнинг «Мантиқут-тайр»идан устунроқ бўлиб чиқди. Навоий агарда оддий таржимани орзу қилган бўлса-да, лекин муҳит ва замон таъсири билан унинг режаси ўзгариб, яхшигина оригинал бадий асар пайдо бўлди. Бу билан Аттор асарининг қиймати пасайди демоқчи эмасмиз. Лекин Навоийнинг асари мақсадли ва мазмун жиҳатдан ўзига хос бўлиб чиққан».

¹ Фаниева С. «Лисонут-тайр». Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 2-том. Тошкент, 1977, 323-336 бетлар.

² Малехова А.Н. Поэма Алишера Навои. «Лисонут-тайр». Ташкент, 1978.

³ Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 418 стр.

Академик В.Й.Зоҳидов «Навоийнинг «Лисонут-тайр» асари» мақоласида мазкур дostonнинг ғоявий-фалсафий нуқтаи назаридан ҳам оригинал асар эканлигини асослаб берди¹.

Адабиётшунос Н.М.Маллаев «Ўзбек адабиёти тарихи» дарслик китобида Навоийнинг бу дostonи ҳақида кенг тўхталиб, айрим характерли томонларини ёритиб берган².

Профессор А.Ҳ.Ҳайитметов «Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан» номли китобида мазкур асар ҳақида қисқача тўхталиб, унинг ғоявий-фалсафий мазмунини таҳлил этган³. Навоийнинг «Лисон-ут-тайр» дostonини текстологик жиҳатдан тадқиқ этган Ш.Эшонхўжаев нодир қўлёзма муҳим адабий манбалар асосида асарнинг илмий-танқидий матнини тайёрлаб, уни 1965 йилда алоҳида китоб шаклида нашр эттирди⁴.

Адабиётшунос олим Шарофиддин Шарипов «Шарқ адабиётида «Лисонут-тайр» типигаги асарларнинг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихидан» мавзуида илмий-тадқиқот иши олиб борган.

Ш. Шарипов илмий-тадқиқот ишини хулосалар экан, Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари, шунчаки, пайдо бўлганлигини таъкидлаб, у Шарқ халқлари бадиий тафаккури тараққиётида чуқур из қолдириб келаётган янги бир анъана - қуш тили орқали фалсафий асар ёзиш анъанаси заминида ўсиб шаклланишини асослайди. Бир сўз билан айтганда, «Лисон ут-тайр» дostonи генезис жиҳатдан бевосита Атторминг «Мантиқ ут-тайр»и ва билвосита Ибн Сино, Муҳаммад Ғаззолий, ҳамда, Гулшаҳрийларнинг қушлар рамзий саргузаштларини тасвирловчи мажозий қиссалари билан боғланади.⁵

¹ Зоҳидов В.И. Навоийнинг «Лисонут-тайр» асари, // -Ўзбек адабиёт тарихидан, Тошкент, 1961, 16-29- бетлар.

² Маллаев А.Н. Ўзбек адабиёти тарихи. I-китоб, Тошкент, 1975. 508-515- бетлар.

³ Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Тошкент, 1970, 192 –197-б.

⁴ Алишер Навоий. «Лисонут-тайр». Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991 йил.

⁵ Шарофиддин Шарипов. Лисон-ут тайр ҳақиқати. Тошкент: Маърифат. 1998. –5-88-б.

Дарҳақиқат, «Лисон ут-тайр» ўзбек мумтоз дostonчилигининг янги жанри аллегорик-фалсафий жанрининг илк ва ғоявий-бадий жиҳатдан ҳар томонлама инсон улуғворлигини, унинг куч-қудратини, ақл-заковатини, эрки ва тенглигини мадҳ этувчи гуманистик бадий-фалсафий асардир.

МАВЗУНИНГ ИЛМИЙ ЯНГИЛИГИ. Аттор ва Навоийнинг «Шайх Санъон қисса»лари ўзбек адабиётшунослигида биринчи марта тўлиқича тасаввуф таълимоти асосида ўрганишга киришганимиздир. Ишда инсон концепсияси биринчи марта қиёсий йўсунда очиб берилди, иккала асардаги башоратли тушлар ўз талқинини топди, Шайх Санъон ишқининг моҳияти очиб берилди. Ҳамда, иккала адибнинг қиссалари тўлиқича илмий таҳлил ва тасаввуф атамалари асосида қиёс қилинганлигини илмий янгилик деб биламиз. Яна алоҳида, асарларни қиёслаш кўп самарали илмий хулосаларга олиб келдики унда конкрет таҳлил орқали жавобиянинг хусусияти, анъанавийлик, ва бадий оригиналлик жиҳатлари ойдинлашди, умумий адабий жараён хусусиятлари аёнлашди.¹ !?

Шундай бўлишига қарамай, ҳали Навоийнинг бу асари, ундаги Шайх Санъон қиссаси ҳозирга қадар унинг филологик белгилари чуқур ўрганилмаган. Ҳолбуки, Навоий ҳаётининг сўнгги йилларида ёзилган ушбу дoston шоирнинг муҳим фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-дидактик қарашларини ўзида мужассам эттирган асар сифатида улуғ мутафаккир ижодига маълум даражада умумлашма

¹ Қаранг:Эркинов С.Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonли ва унинг қиёсий таҳлили.- Тошкент:Фан,1971;Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи.- Тошкент:Фан,1971; Исҳоқов Ё.Амир Хусрав ва Ўзбек адабиёти://Ўзбек тили ва адабиёти,1976, 4-сон;Нарзуллаева С. «Лейли ва Мажнун» в истории литературы народов советского востока.Автореф.докт.дисс.- Баку,1980 ; Алиев Г.Темы и сюжеты Низами в литературах народов востока.- М.:Наука,1985;Ҳасанов С.Навоийнинг етти тухфаси.- Тошкент:Адабиёт ва санъат,1991;Муртазоев Б.А. Навоий «Сатбаи сайёр»ва Хусрав Деҳлавий «Ҳашт бихишт» дostonларининг қиёсий таҳлили.Номзод.дисс.-тошкент,1991. Ш.Шарипов. Лисон-ут тайр ҳақиқати. Тошкент: Маънавият. 1998., Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти. Докт.дисс. Тошкент. 1995. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослик тарихи. Тошкент: Фан. 1993.

ҳаётий якун ясайди. Ушбу асар ўзининг генезиси, жанри ва ғоявий-бадний эстетик хусусиятлари билан, фақат, Алишер Навоий ижодида эмас, ўзбек классик адабиёти тарихида ҳам алоҳида ўрин тутади.

Тоҷик олимлари Р.Ражабов, А.Афсаҳзод, А.Курбонмаҳмадов, А.Муҳаммаджонов, Р.Мусулмонқулов, М.Ҳазратқулов ва бошқаларнинг тасаввуф бўйича тадқиқотларида ҳам Шайх Санъоннинг бадний, фалсафий асарлардаги мавқеи айрим қирралари асосида таҳлил этилган.

И.Ҳаққулов ўзбек тасаввуфшунослик илмига оид ишида бундай деган: «Ўзбек тасаввуф насрининг туғилиши ва тараққий этишида араб ҳамда форс тилларида яратилган асарларнинг маълум ҳиссаси бўлган. Аммо, XII асрлардан кейин у мустақил равишда илгарилаб, эътиборга молик салмоқли ютуқларни ҳам ўзида мужассамлаштира олган. Айрим намуналар чоп қилинганлиги ҳисобга олинмаса, бизда ўзбек тасаввуф наси наспи ва тадқиқи бўйича ҳали жиддий ишлар амалга оширилганича йўқ»¹.

Лекин Фариiddин Аттор ва Алишер Навоий ижодидаги «Шайх Санъон қиссаси»нинг тарихи ва шу билан боғлиқ масалага умумийлик ва фарқиятлар, ҳамда, ҳар иккала муаллиф асарларидаги тасаввуфий қарашлар, истилоҳлар орқали ғояда умумийлик ва ўзига хослик жиҳатларини қиёсий-илмий тарзда очиб бориш масаласи шу пайтгача етарли ўрганилмай келмоқда. Биз мазкур диссертацияда ана шу жиҳатларни ўрганишни мақсад этдик.

Е.Э.Бертельс ёзади: «Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, ўрта асрлар мусулмон шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас... Бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин»².

¹ Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф сабоқлари. (Бухоро Давлат университети нашриёти). Бухоро, 2000 йил, 14-б.

² Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 528 стр.

Кейинги йилларда Шарқ маданияти ва адабиёти тарихи ва унинг турли муаммо ва соҳаларини холисона ўрганиш давр талабига айланди. Аждодларимизнинг энг баркамол алломалари ислом таълимоти бағрида ниш урган тасаввуфдан озиқланган ҳолда чуқур фалсафий, диний-тарбиявий асарларни яратганлар. Жумладан, Агторнинг «Мантикут-тайр» ва Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарларидан жой олган «Шайх Санъон қиссаси» ҳам ҳар томонлама илмий таҳлил ва тадқиқ қилиш, қиёслашга муҳтождир. Бу ўз навбатида ҳар иккала адибнинг дунёқараши, сўфиёна таълимотга муносабати ва мазкур қиссанинг асл негизи ҳақида маълум даражада тасаввуримизни бойитади деган умиддамиз.

Ш.Шарипов ёзади: «Лисон-ут тайр» ўзбек достончилигининг янги жанри—аллегорик-фалсафий достон жанрининг ғоявий-бадиий жиҳатдан илк етук намунаси ҳисобланади»¹.

Форс тилида битилган «Мантикут-тайр»(Агтор) ва туркий тилдаги «Лисонут-тайр»(Навоий) достонлари таркибига кирган «Шайх Санъон» талқинини бадиий жиҳатидан ҳар томонлама ўрганиб, уни тасаввуф ақидалари ва ғояси асосида қиёсан таҳлил этиб, диний-тасаввуфий, тарбиявий, ахлоқий қирраларини ёритиш ва икки мутафаккирнинг бадиий маҳорати ва дунёқарашига баҳо бериш мавзуимизнинг асл мақсади ва долзарблигини белгилайди.

Маълумки, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин миллий меросни ўрганишга муносабат тубдан ўзгарди, исломий ва сўфиёна мумтоз адабиёт жиддий ўрганила бошланди.

ИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ. Ишнинг методологик асосини мумтоз адабиётимизни мустақиллик ғоялари асосида янгича, асл ҳолида ўрганиш бўйича қилинган методологик тадқиқотлар, Агтор, Навоий асарлари, жумладан Шайх Санъонга

¹ Ш.Шарипов. Лисон-ут тайр ҳақиқати. Тошкент: Маънавият. 1998. —87-б.

берилган баҳолар, бугунги кун маънавий талаблари ташкил этади. Шунингдек, Агтор асарларини қадимий манбалар асосида ўрганиб, ўзбек, тожик ва рус тилларидаги тасаввуфга оид адабиётлар, илмий тадқиқотларни таҳлил этиш ташкил этади. Ва, ниҳоят, диссертацияда тасаввуф масалаларига бағишланган диний, илмий, фалсафий-бадий характердаги китоблар, мавжуд қомус-луғатлардан фойдаланилди. Тадқиқот материаллари талабига кўра мазкур ишда, асосан, тарихий-қийёсий услуб методи қўлланилди.

ТАДҚИҚОТНИНГ МАҚСАД ВА ВАЗИФАЛАРИ: Фаридидин Агтор ва Алишер Навоийнинг Шайх Санъон ҳақидаги қиссаларини ўзаро қийёслаб, уларнинг композицион тузилишидаги умумийлик ва фарқларни аниқлаш;

-- ушбу асарлар бўйича Агтор ва Навоий тасвиридаги Санъон тимсоли билан боғлиқ ўзаро фарқларни белгилаш, уларга тасаввуфий қараш билан шарҳ бериб, улардаги ўзаро умумийлик ва ўзига хосликларини кўрсатиш;

-- Шайх Санъонда Комил Инсон қийёфасини кўрсатиш ва унинг бадий адабиётдаги ифодасини ойдинлаштириш;

-- «Шайх Санъон қиссаси»даги башоратли тушларни таъбирлаш ва шоирларнинг тушга бўлган муносабатларини илмий белгилаш тушни тасаввуф нуқтаи назаридан таҳлил этиш ва унга муносабат билдириш;

Фаридидин Агтор ва Алишер Навоийнинг «Шайх Санъон қиссалари»нинг таҳлили заминида бу алломаларнинг бошқ асарларидаги тасаввуфий ғоялар ва тимсолларининг уйғунлиги ўзига хослиги ва айрим ҳолда, замон талабига мос талқи тошганлигига ҳам эътибор бериш, мавзу билан боғлаб таҳлил этиш

-- ушбу асарлардаги мажозийлик таъсир воситаларининг ўрни тимсол ва рамзий образлар силсиласини белгилаш;

-- пировардда ҳар иккала қиссадаги тасаввуфий қараш орқали бу фалсафий ғоянинг изчил ривож, такомил ва ҳар бир адибнинг қай даражада бу борада маҳорат кўрсатганлигини имкон қадар аниқ белгилаш.

ТАДҚИҚОТ МАНБАЛАРИ: Диссертацияда асосий манба ва тадқиқот материали сифатида иккала шоир достонларининг куйидаги нашрларидан фойдаланилди:

Тадқиқотимизга доир Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида Фаридиддин Атторнинг 30 тадан ортиқ қўлёзмалари мавжуд. Улар, 8676, 1086, 1802, 4575, 1924 1689 рақамдаги қўлёзма ва рақамлардан иборат. Ушбу фондда 9376, 8503, 645, 5424, 691, 1689 инвентар рақамлари ва бошқа рақамларда Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарининг нусхалари сақланмоқда. Ушбу хазинадаги «Лисонут-тайр»нинг энг қадим нусхаларидан бўлмиш 1071 инвентар рақамдаги қўлёзма эса, Навоийнинг ҳаёт давридаёқ Нурмуҳаммад бинни Мусаҳифқулий томонидан кўчирилган ва тадқиқотимизда шу мўътабар нусхадан фойдаланилди.

Ўзбек, тожик, афғон ва форс адабиётшуносларининг «Шайх Санъон қиссаси»га оид қарашлари ва мулоҳазаларига оид илмий-танқидий нашрлардан ҳам фойдаланилди ва зарур тақдирда уларга оид муаллиф қарашлари баён этилди.

Тадқиқот манбаи тариқасида, асосан, Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан чиқарилган Навоийнинг танланган асарларидан, ҳамда, Ш.Эшонхўжаевнинг «Навоийнинг «Лисонут-тайр»асари» илмий-танқидий матнидан ҳам фойдаланилди.

Атторнинг «Мантиқут-тайр» асарининг манбаи сифатида Атторнинг араб ёзувидаги қўлёзма (муаллиф шахсий кутубхонасидан), С.Гавҳарийнинг танқидий матни, ҳамда, Тожикистон Фанлар

академиясининг 5 томлик «Гулшани адаб» нашрининг иккинчи томидаги «Шайх Санъон қиссаси»дан ҳам фойдаланилди. Байтларнинг бетлари Агторнинг «Мантикут-тайр» қўлёзмасидан, ҳамда, «Гулшани адаб» нашрининг иккинчи тоmidан келтирилди.¹

ИШНИНГ ИЛМИЙ ВА АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ. Мустақилликка эришгандан сўнг мумтоз адабиётимизда тасаввуф, тариқатлар ва ирфоний шеърият вакиллари ижодига бўлган қизиқиш янада кучайди. Тадқиқотимиздаги илмий-назарий хулосалардан, таҳлил ва тадқиқотлар натижаси бўлган фикр-мулоҳазалардан олий ўқув юрти талабалари махсус курсларида, малакавий битирув ишларида қўшимча манба сифатида фойдаланиш мумкин. Шу қатори, мумтоз адабиёт билан шуғулланаётган мутахассислар, маънавият ва мафкурага оид тадқиқотлар учун кўмакчи манба вазифасини ўтайди. Агтор ва Навоий ижодига оид тасаввуфий қарашларга доир аниқ ва тулиқ илмий маълумот беради.

Ўзбек ва тожик мумтоз адабиёти тарихига бағишланган яхлит илмий тадқиқотни яратиш учун ҳам мазкур монографик илмий иш кўп жиҳатдан ёрдам беради деб ўйлаймиз.

ИШНИНГ НАЗАРДАН ЎТИШ ВА ЖОРИЙЛАНИШИ.

Диссертация Тошкент вилояти Давлат педагогика институтининг Ўзбек адабиёти ва унинг ўқитиш методикаси кафедрасида (тожик тилида ўқитиш, ҳозирги замон ўзбек тили, шарқ тиллари кафедраси билан бирга ТВДПИ илмий кенгашида) ва Ўзбекистон Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Навоий бўлимида (қадимги давр ва Навоий, XVI-XIX асрлар ўзбек адабиёти бўлимлари билан бирга), Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети ўзбек тили ва адабиёти факультети ҳузурида ташкил этилган илмий семинар, ҳамда, Низомий номидаги ТДПУ ўзбек тили ва адабиёти факультети ҳузурида ташкил этилган

¹ Гулшани адаб. Тожикистон Фанлар академияси. Шарқшунослик институти. II том. Душанбе. 1975, 17-36 бетлар.

илмий семинар йиғилишларида муҳокама қилиниб, мутахассислар назаридан ўтказилган. Диссертация юзасидан муаллифнинг тадқиқот хулосалари Тошкент вилояти Давлат педагогика институти (1996, 1997, 1998, 1999, 2000) илмий назарий анжуманларида баён этилиб, тадқиқот юзасидан матбуотда мақолалар эълон қилинган.

ТАДҚИҚОТНИНГ ТУЗИЛИШИ. Диссертация « кириш», уч боб, «умумий хулоса» ва « фойдаланган адабиётлар рўйхати»дан иборат.

I БОБ

АТТОР ВА НАВОИЙ ҚИССАЛАРИНИНГ АСОСИЙ КОНЦЕПЦИЯСИ

1.1. ШАЙХ САНЪОН ШАХСИЯТИ ВА УНИНГ БАДИИЙ АДАБИЁТГА КИРИБ КЕЛИШИ

Шарқ мумтоз адабиётимизда шундай образ ва персонажлар борки, уларни реал ҳаётда мавжуд ёки йўқлиги, ҳаётӣ ёки тўқима образ эканлиги борасида турли-туман далиллар, ривоят ва тахминлар мавжуд. Бунга Қайс(Мажнун), Фарҳод, Рустам, Ибн Саққо, Насриддин Афанди, Лайли, Ширин, Гули ва бошқаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин, Шайх Санъоннинг шахсияти ҳам турли бадиӣ, тарихӣ, илмӣ, фалсафӣ, динӣ асарларда зикр этилганлиги боис, у диққатимизни ўзига тортади.

Шайх Санъон ҳаёти билан боғлиқ бадиӣ-илмӣ манбаларни ўрганиш жараёнида кўпгина қарама-қарши маълумотларга дуч келамиз. Уларнинг бирида Шайх Санъон афсонавий сиймо дейилган бўлса, иккинчисида, тарихӣ шахс тарзида баён этилган. Шунингдек, унинг номи ҳам турли манбаларда Шайх Санъон, Шайх Самъон, Ибни Саққо, Абдулраззоқ шаклида берилган¹. Масалан, «Мантикут-тайр»нинг барча ёзма ва босма нусхаларида «Шайх Санъон қиссаси» тарзида берилган бўлиб, фақат эронлик олим С.Гавҳарӣ томонидан тайёрланган танқидӣ матнда Шайх Самъон деб берилган.

¹ Қаранг: Аттoр, Мантикут-тайр, Қўлёзма, (нашр йили номалум), 109 саҳ; Алишер Навоӣ Лисонут-тайр. Тошкент, Фафур Фулом, 1991, 463 бет.; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва, 1965, 524 стр.; Жомӣ. Нафаҳотул-унс. Қўлёзма, Лакнав 464 саҳ.саҳ 333; Гавҳарӣ. Мантикут-туюр/мақомоти туюр/ -Фаридиддини Аттoр бо ихтимоми С. Гавҳарӣ, наشري интиқоди Эрон, 1365 ҳиҷрӣ, 1986 милодӣ, 446 саҳ. Н. Комилов, Комил Инсон ҳақида тўрт мақола. Тошкент, Маънавият, 1997, 2756./61-75 бетлар/, Шарипов Ш. Лисонут-тайр ҳақиқати. Тошкент, 1998, 155 бет, /70-79 бетлар/; Алишер Навоӣ, Шайх Санъони/Достон/ Нашрга тайёрловчи А.Ҳайитметов, Тошкент, 1962, Олимов С. Ишқ, ошиқ ва маъшук. Тошкент: Фан, 1992. Акбаров А. Ҳусайн Жовиднинг Шейх Сенъан дастанин ҳақинде. Боку, Илм, 1977, 3-33 бетлар.

Бу нусхада катта ёшдаги шайхнинг тарсо қизига ошиқ бўлиши ва у қиз эътиқодига кўра насронийлардан бўлиши, Румнинг Бизонис мавзеида яшаши ҳақида маълумот берилган.

«Санъон» сўзининг «Самъон» сўзига алмашиш сабаби эҳтимол Рум, Шом ва Дамашқга тааллуқли жойларда Самъон мавзеининг борлиги бўлгандир. Шунинг учун олим Ёқут Ҳамавий Санъон сўзини Самъон шаклида ифода этишни маъқул кўргандир»-деб ёзади эрон олими С.Гавҳарий¹.

Маълумки, Шайх Санъон Атторнинг «Мантикут-тайр» ва Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарларидаги энг ёрқин сиймолардан бири бўлиб, зуҳду тақводорлигига қарамай, тарсо /христиан/ қизига кўнгили беради, дину иймонини унинг йўлига қурбон қилиб, Қуръонни куйдиради, зуннор боғлайди ва чўчқабоқарлик қилади. Охирида дўстлари, муридларининг кўп дуоларидан сўнг у хушёр тортади ва олдинги эътиқодига қайтиб Ҳижозга келади. Тарсо қизи эса Шайхни ҳаддан ортиқ ранжитганини сезиб, пушаймон бўлади ва унинг орқасидан йўлга тушади ва шайхни топиб, ислом динини қабул қилади.

Тоҷик олими Ю.Салимовнинг ёзишича: «Шайх Санъон ҳақидаги афсоналар Шарқ халқлари орасида анча қадимдан маълум ва машҳур. У ҳақидаги турли афсоналар ҳар турли халқ китоблари ва мажмуалари таркибидан ўрин олган»².

Ушбу қисса халқ орасида машҳур. Шарқ шоирлари ижодида Шайх Санъонга бағишлаб айтилган шеър, байт ва дostonларни кўплаб келтириш мумкин. Масалан, Ҳофиз Шерозий, Муҳйининг Шайх Санъонга ишора қилиб ёзган куйидаги байтларини келтирамиз:

Ҳофизда:

¹ Гавҳарий С.С. Мантикут-туюр (Мақомоти туюр)и Аттор, Нашри танқидӣ. Техрон, 1365. ҳиҷрий, 1986 м.(бундан буён асар номи бериллади).

² Салимов Ю. Становление жанра сказочной прозы в персидско-таджикской литературе. АКД. М., 1964.с.21.

Гар муриди роҳи ишқӣ, фикри бадномӣ макун,
Шайх Санъон хирқа дар роҳи хаммор дошт.

(Мазмуни: Ишқ йӯлида гар муридсан, бадномлик андешасин қилма; Шайх Санъондек киши ҳам диндорлик ҳирқасидан воз кечди).

Муҳйида:

Шайх Санъонро шунидӣ, баҳри он тарсонасаб,
Кард бар гардан ҳамоил, оқибат зуннори ишқ.

(Мазмуни: Шайх Санъонни эшитмадингми? Тарсо қизи учун бӯйнига бӯйинбоғ осиб, белига ишқ зуннорини боғлади).

Эрон олими Ёқут Ҳамавий Шайх Санъонга доир ҳикоятни куйидаги тарзда келтирган: «Шайхнинг муридларидан бири машаққатли йӯлга тушиб қолади. Шайх ўзини «Қудуҳи асҳоб» (жаҳон уйғоқи) деб биларди. У қайта-қайта туш кӯради. Тушида Рум диёрида юрганмиш ва бутга сажда қилармиш.

У тушига ишониб, Рум сафарига чиқади ва тарсо қизини учратиб, уни севиб қолади. Бу ишқ боис иймонидан кечади, динидан қайтиб, христианликни ихтиёр этади. Зоҳирӣ ишққа у шунчалик гирифтор бўладики, май ичади, белига зуннор боғлайди, чўчқабоқарлик қилади ва оқибат исломдан юз ўтиради. Муридлари уни бу йўлдан қайтаришга уриниб кӯрадилар, лекин ҳаракатлари зое кетади. Муридлар ноумид бўлган ҳолда Каъбага қайтиб кетадилар.

Ҳикоятда Шайх Санъон Румга бораётганида садоқатли муридларидан бири узоқ бир ерга иш билан кетган бўлади. Бу мурид ўз сафаридан қайтгач бошқа муридларига таънаю маломат қилиб, Шайх Санъон хусусида худога нолаю тазарру қилади. Унинг қаттиқ дуолари туфайли шайх насроний динидан қайтиб, янгидан мусулмон бўлиб нажот топади. Оқибатда, садоқатли мурид тушида Муҳаммад пайғамбарни кӯради ва у шайхнинг нажотидан башорат

беради. Бу тушни кўрган мурид бошқа муридлар билан сафарга чиқади. Румга етганда Шайх Санъоннинг зуннорни ташлаб мусулмон бўлганини кўради. Шайхни муридлар ўзлари билан бирга Ҳижоз томонга олиб кетадилар.

Можароларнинг асосий сабабчиси бўлган тарсо қизи эса Шайх орқасидан йўлга чиқади, уни топиб, ислом динини қабул қилади, иймон келтиради ва Шайхнинг тиззасига бош қўйиб жон беради.

Айрим манбаларда Шайх Санъон Фаридиддин Аттор деб берилган¹.

«Кашфул-лугот»да эса Шайхнинг сафар пайтида ғойиб бўлган муриди Аттор деб берилган².

Айрим манбаларда Шайх Санъон исми ўрнига Ибни Саққо номи зикр этилганини кўрамиз. Ибни Саққо ҳижрий олтинчи асрда яшаган машҳур фақиҳнинг номи бўлиб, шариат қонунларининг билимдони бўлган, Румга бориб, насроний динини қабул қилган тарихий шахсдир.

Муҳаммад Ғаззолий «Тухфатул-мулук»нинг 10-бобида Шайх Санъонни Шайх Абдулраззоқи Санъоний номи билан зикр этган: «Абдулраззоқ Санъоний кароматли кишилардан бўлиб, насроний динини қабул қилган»³.

Турк шоири Гулшаҳрий «Мантиқут-тайр»ни турк тилига таржима қилиб охирига етказган ва фаслнинг номини «Достони Шайх Абдулраззоқ» тарзида берган⁴.

Ғавҳарийнинг ёзишича, Шайх Санъон ҳикоятини Ғаззолий ва Аттор ишонарли қилиб берган. Олимнинг таъкидлашича: «Абдулраззоқ Ибн Ҳамом Санъоний машҳур муҳаддислардан: 126 ҳижрий йилида туғилиб, 212 ҳижрий йилида вафот этган ва

¹ Ғавҳарий С.С. «Мантиқут-туюр», 24-бет.

² Ғавҳарий С.С. Ўша асар. 16-бет.

³ Ғавҳарий С.С. Ўша асар. 320-бет.

⁴ Ғавҳарий С.С. Ўша асар. 90,321-бет.

«хабар»да (ҳадисларни шиа аҳли «хабар» деб атайдилар) зикр этилишича, Расулаллоҳ /с.а.в./дан кейин ҳеч ким ундай таниқли ва мўътабар бўлолмаган. Ҳамма уни кўриш ва суҳбатини олиш учун кўп ранжу машаққатлар билан ҳузурига келар эдилар. Лекин айрим ровийлар унда икки камчиликни кўрганлар: биринчиси, умрининг охирларида кўр бўлиб қолади ва ундан хато ва саҳвлар содир бўла бошлайди. «Қари, жирканч бўлиб, Али ибни Абутолиб ҳамасрлари ҳамда хулафои рошидин ҳақларига ножўя сўзлар айтар эди»¹.

Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» китобининг охирида Шайх Санъон тўғрисида қуйидаги маълумот берилган: «Шайх Санъон (ибн Саққо) IX-XII асрларда яшаган тарихий шахс бўлиб, унинг оташин севгиси ҳақидаги қисса Шарқ мамлакатларида машҳурдир. Бадиий адабиётда бу қиссани биринчи бўлиб Фаридиддин Аттор 1221 йилда «Мантиқут-тайр» асарида назмда берган»².

Эрон олими Ҳусейн Ҳадеви Жам «Вожаномаи ғазалҳои Ҳофиз» номли мақоласида қуйидагиларни ёзади: (Таржимаси: Шайх Санъон афсонавий қаҳрамоннинг номи. Эҳтимол Аттордан олдин ҳеч ким бу қисса ижодкори бўлмаган бўлса керак. Санъон Яман пойтахтидир. Қиёслаш натижасида балки Санъон Санъавий, яъни Санъони бўлгандир).

Сирожиддин Алихони Орзу «Чароғи ҳидоят» номли луғатида ёзишича: (Таржимаси: Санъон Ямандаги машҳур шаҳардандурки. Шайх Санъонга нисбат берилган. Яъни, хожа Аттор қуддиси сируҳу «Мантиқут-тайр»да назм тарзида унинг шарҳи ҳолини берган. Ва шайх мазкур маънода ҳам келган.

Солиси Яздий айтибдур:

Ташлабон покликни, белимга зуннор боғлайин,

¹ Гавҳарий С.С. «Мантиқ-ут-туюр. Эрон 1365 ҳиҷрий, 1986. - 144 с.

² Алишер Навоий. «Лисонут — тайр» Ғафур Ғулом. 1991. - 322 - б. (Нашрга тайёрлаган филология фанлари номзоди Ш.Эшонхўжаев, сўзбоши муаллифи, изоҳ ва луғатлар тузувчи В. Раҳмонов).

Бас Санъон этгувчи тарсо қиз ишқин истайин).¹

Ушбу маълумотлардан Яманнинг пойтахти Санъонда калисо борлигига ишонч ҳосил қиламиз.

Қуръони Каримнинг 105-сурасида ҳам Яман шаҳрида калисо борлиги ҳақида маълумот берилган:

«Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман. 1. Эй, Муҳаммад, Парвардигорингиз фил эгаларини қандай /ҳалок/ қилганини кўрдингизми?

2. У зот уларнинг /Қаъбатуллоҳнинг вайрон қилиш учун қилган барча/ҳийла-найрангларины барбод қилмадими? 3-4. У зот уларнинг устига саполдан бўлган тошларни отади, тўп-тўп қушларни юбориб. 5. Уларни /қурт-қумурсқалар томонидан/ чайнаб ташланган сомон каби /илма-тешик/ қилиб юборди.²

Бир қарашда Қуръоннинг бу сурасидаги мазмун бизнинг мавзуимизга боғлиқ эмасдек туйилади. Ушбу масалани ойдинлаштириш учун Мавлоно Яъқуб Чархийнинг «Тафсири Яъқуби Чархӣ» номли асарига мурожаат этиб, қуйидагиларни ўқиймиз: «Насронийлар подшоҳи Наҷжосий Яман мулкининг Санъон шаҳридаги калисони қурдирди. Мақсали одамларни Макка зиёратидан қайтариб ўзининг калисоси зиёратига қаратмоқчи эди. Лекин халойиқ Қаъба томон ошиқарди. Бир куни калисога ўт тушиб ёниб кетди. Одамлар Қаъбанинг таъсири натижасида сенинг калисоинга ўт тушди, дедилар. Наҷжосийнинг жаҳли чиқиб, Абраҳа номли амирини бош аскар тайинлаб, Қаъбани бузишга юборди. Лекин у Қаъбани бузолмади. Чунки Абобил қушлари аскарларнинг бошини тошбўрон қилиб, ҳаммаларини ўлдурди»³.

¹ Орзу Сирочиддин Алихон. «Чароғи ҳидоят». Душанбе: Ирфон, 1992.- 288 - с.

² Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. Исоҳли таржима. Тошкент, 1992. - 523 - б.

³ Мавлоно Яъқуби Чархӣ. Тафсири Яъқуби Чархӣ. Кобул. 1320 ҳ. 200 с. (саҳ.18)

Ҳақиқатан ҳам, Санъон шаҳрида калисо бўлган ва Ибн Саққо шу калисода христиан динини қабул қилган. Шу билан ҳам Шайх Санъоннинг реал шахс эканлигига оид фикрлар маълум даражада ҳақиқатга яқин туради. Фикримизга янада ойдинлик киритиш мақсадида яна бир манбага мурожат этамиз: «Тафсири ҳилол»да қуйидагиларни ўқиймиз: «Ҳабашистон /Эфиопия/ Яманни босиб олгандан сўнг Ҳабашистон подшоси Яманга Абраҳа Алашран исмли шахсни ҳоким этиб тайинлайди.

Абраҳа Яман пойтахти Санъо шаҳрида жуда дабдабали, серҳашам черков қурдириб, «Ал-кадийс» деб ном берди. Арабларни Каъбадан қайтариб, ўз черковига сиғинтириш чораларини излайди. Барча уринишлари пучга чиққандан сўнг, куч орқали ниятига эришмоқчи бўлади. Шу мақсадда катта аскар тўплайди. Урушга керак бўладиган барча нарсаларни муҳайё этади. Арабларнинг қалбига даҳшат солиш учун кўплаб филлар билан Маккага юриш уюштиради.

Абраҳа аскарларни филларни тўплаб, Каъбани бузишга интилади. Лекин филлар ётиб олиб, ҳеч ўринларидан турмайди. Шу пайт Аллоҳнинг иродаси билан тўп-тўп қушлар учиб келиб, душманлар устидан тош ташлай бошлайди. У тошлар кимга тегса, жойида ўлаверади. Абраҳанинг жасади узилиб-узилиб туша бошлайди, уни кўтариб Санъонгача олиб боришади ва у ўша ерда вафот этади»¹.

Тарихий манбалардан келтирган юқоридаги парчалар Қуръони каримнинг «Ал-фил» сурасидаги хабар реал воқеаларнинг тафсилоти эканлигини тасдиқлаш билан бирга, Санъо шаҳри тарихий мавзе эканлигини ҳам далиллайди. Кўпгина қомусий луғатларда Рум мулки деб Кичик Осиё ҳамда Арабистоннинг айрим минтақалари ҳам тушунилган. (Рум(лот. Roma), 1) Қадим замонларда

¹ Муҳаммад Содик, Тафсири Ҳилол. 30-пора. Тошкент: Мовароуннаҳр, 1991.- 93-б.

баъзи Шарқ мамлакатлари Рим деб аталган ва кейинроқ «Рим империяси» деб аталган. Рим империяси тарқалгандан сўнг (а.4) «Рум.» тушунчаси заминиди шарқий Рим Византия тушунилган.

Ўрта аср тарихчилари эса Кичик Осиёни Рум деб атаганлар. Салжуқийлар ва турклар истилосидан кейинги даврда ҳам Кичик Осиёни «Рум» ё «Румия» аҳолисини «румий» деб атаганлар. Масалан, Жалолiddин Балхийни Кичик Осиёнинг Қуниясида яшаганлиги учун Жалолiddин Румий деб атаганлар¹.

«Ўзбек Совет Энциклопедия»си»да Рум бундай изоҳланган: «РУМ-РИМ, сўнгра Рим империясининг ўтмишда Шарқ, жумладан, Ўрта Осиёда тарқалган номи. Милодий IV- аср Рим империяси парчаланган, Рим номи фақат Шарқий Рим империяси-Византияга нисбатан қўлланиладиган бўлди. Кичик Осиёни англата бошлади. Усманий турклар Византияни забт этгач, Балқон ярим оролини ҳам шу ном билан атай бошладилар»².

Юқоридаги мисоллар ҳам Шайх Санъоннинг афсонавий эмас, балки реал шахс дейишга имкон беради. Агтор ҳам, Навоий ҳам- Шайх Санъонга реал шахс деб қараганлар. «Ғиёсул-луғот»да ўқиймиз:

(Таржимаси: Санъон буюк шахснинг номидирки, 700 муридга эга эди ва Шайх Фаридиддин Агтор ҳам унинг муридларидан. Айтишларича, Ғавсулаъзамнинг қарғишидан сўнг тарсо қизига ошиқ бўлиб, ислом динини тарк этади. Ғайбдан мадад бўлгандан кейин исломга қайтади)³.

Алишер Навоийда ўқиймиз: «Шайх Санъон –анинг бузурглигини Ҳазрати Шайх Фаридиддин Агторнинг «Мантиқут-тайр» отлик китобини ўқиғон киши билур. Ишқ ва муҳаббат баҳрининг гавҳари ва шавқу маломат оташкадасининг самандари эркандур»⁴.

¹ Энциклопедияи совети тоҷик. Ҷ. II. Душанбе, 1986, 426 с.

² Ўзбек совет энциклопедияси. Тошкент, том 9, 1997. 82- б.

³ Ғиёсул-луғот. ҷ.2. Душанбе: Ирфон, 1987. -14 с.

⁴ Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Асарлар, 15-том. Тошкент: Фафур Фулом, 1968. -158-б.

Аслида Аттор ва Навоийда шайхнинг муридлари 400 киши деб кўрсатилган.

Гавҳарийнинг «Мантиқут-туюр»ида «Аттор Шайх Санъонга ҳеч қандай мурид эмас», деган фикри киши диққатини ўзига тортади¹.

Агар Абдурахмон Жомийнинг машҳур алломалигини ва у, унинг «Нафоҳотул-унс»ининг мўътабар манбалигини инобатга олсак, Ғавсул-аъзамнинг ёмон дуоси туфайли Шайх Санъон умрининг охирида тарсо қизининг ишқига гирифтор бўлганлигини келтириши муҳим жиҳат кўринади.

Бунда, биринчи навбатда, Жомийнинг ислом ақидалари ва унинг бузурғларига бўлган чексиз эҳтироми бўлса, иккинчидан, юксак тарбиявий аҳамиятга молик бу жиҳат муаллифнинг назаридан четда қолмаган. Абдурахмон Жомий Шайх Санъондек адашган, ўз йўлини топмаган бандалар Ғавсул-аъзамдек буюк зот қарғишига учрар экан, ундан халос бўлишнинг бирдан-бир йўли риёзат даштларини кезиш, Аллоҳдан ўзгага сифинмаслик, ҳақиқатни излаш ва топиш каби тасаввуфий, исломий қоидаларга итоат этиш зарурлигини кўрсатади. Ҳам Аттор ва ҳам Навоий қиссаларидан маълумки, Шайх Санъон шу имтиҳонлардан ўтади, Аллоҳ марҳаматига тушади ва ислом даргоҳига қайта қабул қилинади. Ушбу ҳикоят Жомийнинг араб ёзувидаги «Нафоҳотул-унс»ида ёзилишича: «Шом шаҳри уламоларидан Абдуллоҳ отлиқ бир кимса ривоят қилади: Мен, Ибни Саққо ва Абдулқодир Бағдод шаҳрининг Низомия мадрасасида таҳсил олар эдик. Шаҳримизда Ғавс исмли кишининг пайдо бўлишини эшитдик. Дўст-ларим билан уни кўришга ошиқдик. Йўлда Ибни Саққо Абдулқодир Ғавсни менсимасдан гапириб борди. Бу ҳолат Ғавсга аён бўлгани учун уларни дуои бад қилди. Шу туфайли Ибни Саққо

¹ Гавҳарий С.С. ўша асар. 19-бет.

умрининг охирида тарсо қизи ишқига гирифтор бўлиб шу азобларга қолди»¹.

Юқоридаги далиллардан қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Шайх Санъон тарихий шахс ва реал инсоний хусусиятларга эга бўлган тариқат пешвоси. У илму донишда замонасининг баркамол кишиси. Санъон исмининг турли шаклларда келиши, уларнинг бир шахсга тегишли эканлигини рад этмайди. Чунки «и»-и изофаси билан ёзилган Шайхи Санъон «Санъон»-жой номига мансублигини билдиради. Ибни Саққо-Саққо ўғли демакдир.

2. Шайх Санъоннинг муридлари ҳақидаги тафовутнинг 400 ёки 700 кишилиги ҳам шайхнинг машхурлигидан бўлиб, унинг шахсиятига камчилик сифатида соя солмайди.

3. Иккала ҳолатда ҳам, у замонасининг пири муришиди, илму ирфон, каромату кашфда танилганлиги кўриниб турибди. Акс ҳолда, юзлаб муридларни ўз атрофида йиғиб, илму амалдан хабардор қила олиш ҳамманинг ҳам кўлидан келмаслиги аниқ.

4. Шарқ адабиётидаги сайёр сюжетларда тарихий ва афсонавий шахслар образи ҳар бир шоир ёки ровийнинг яшаш даври ва маҳоратига қараб талқин қилинган.

5. Манбаларда Шайх Санъон қиссаларидаги мавжуд баъзи бир тафовутлар ҳам Санъоннинг тарихий шахс эканлигини инкор қила олмайди.

6. Кўрсатилган барча манбаларда Шайх Санъон қиссаси асл моҳиятини сақлаб қолган. Бу ҳам маълум маънода қисса қаҳрамони Шайх Санъон реал тарихий шахс эканлигини далиллайди.

¹ Абдурахмон Чомӣ. Нафаҳот-ул-унс (тошбосма, Матбааи Ҳайдарии Ҳиндустон) соли 1289 ҳиҷрий. саҳ.333.

1.2. ФАРИДИДДИН АТТОР ВА АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ТАСАВВУФ ТАЛҚИНИ

Шарқ мамлакатлари маданияти, тарихи ва маънавиятининг юксалишида қадимги буюк алломаларимиз Форобий, Беруний, Ибн Сино фан, сиёсат, санъат ва адабиётнинг турли жабҳаларида ўзларининг улкан ишлари билан жаҳон маданиятига катта таъсир кўрсатганлар. Ислом оламининг буюк муҳаддислари Имом ал-Бухорий, Исо ат-Термизий кабилар, йирик тариқат пешволаридан Сайид Абдулқодир Гелоний, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбанд, Ҳожа Аҳрори Вали, файласуф, олим, адиблардан Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар ҳам Шарқ маданияти ва маънавиятининг ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Ислом дини бағрида ниш уриб, куртак очган тасаввуф таълимоти халқ орасида тез ёйилиб, ҳақ ва ҳақиқатга ташна зиёлиларни қамрай олди ва хурфикрликка кенг йўл очиб берди.

Шу тариқа, тасаввуф мусулмон Шарқ мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб борди, фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди. XI асрдан бошлаб Шарқнинг, деярли, барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввуфдан озикланиб, унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар.

Жаҳон шеърляти, фалсафа ва тасаввуф таълимотининг буюк намояндаси Фарииддин Аттор яшаган давр ҳам тасаввуф таълимотининг ривожланган палласига тўғри келди.

«Аттор яшаган давр феодал тузумининг кескинлашуви, ислом динининг тобора кенг тарқалиб ривожланиши, турли диний оқимлар, мазҳаблар ва тариқатларнинг пайдо бўлиши, ҳамда, ўзаро зиддиятларга

¹ Нажмиддин Комилов. Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар. Тўплам. Тошкент, 1988. -14 -б.

тўла даврдир. Шу билан бирга, шоир умрининг сўнгги йиллари мўғул истилочилари босқинининг Ўрта Шарқ, Эрон ва бошқа мамлакатларга даҳшат солиб, масжиду мадраса ва хонақоҳларни вайрон қилиб, маънавий мероснинг кулини кўкка совуриш йилларига тўғри келди»¹.

Аттор ҳаж сафарига чиқишдан олдин етти йил Шайх Рукниддин муридлари сафида риёзат чекиб, тариқат йўлларини тўла ўзлаштиради. Сафар давомида шоир Миср, Ироқ, Шом шаҳарларини кезиб чиқади. Кўп бузургворлар суҳбатини олади, сўфий шайхларнинг китоблари ва ҳаётини кунт билан ўрганади.

«X-XI асрларга келиб тасаввуфий дунёқараш кенг ёйилиб, оммавий тус олиб, унинг тарафдорлари кундан-кунга кўпайиб борди. Исломдаги барча ғоявий ва диний оқимлардан фарқли ўлароқ, махсус тасаввуфий анъана, йўл-йўриқлар вужудга келади. Шу даврда тасаввуф ҳақида қўлланма, китоблар юзага келди. Илк сўфийлар, авлиёлар ҳақида китоблар ёзилди.»

Натижада, XII асрга келиб тасаввуф мусулмон диний ҳаётининг муҳим таркибий қисми бўлиб қолди. Тасаввуф ғояларининг тугал, ошкора таълимотга айланишида Абу Ҳамид Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг /1058-1111/ хизмати муҳим аҳамиятга эгадир. У Аллоҳга ишониш йўриқларини тўла эътироф этди.

XII асрда яшаган, мусулмон оламида «Ғавсул Аъзам», «Шайхи Машриқ», «Султонул авлиё» номлари билан машҳур бўлган, Қодирия тариқатининг асосчиси Сайид Абдуқодир Гелоний /ёки Жилоний, 1077-1166/ тасаввуф моҳиятини ўз таълимотига асос қилиб олган.

Хуллас, Аттор ижодига тавҳид фалсафаси, яъни бутун борлиқ ва барча мавжудотда, жумладан, инсонда ҳам тангрининг зухури, яратувчининг зарраси-жилваси ифодаланиши ҳақидаги таълимот юзага

¹ Абдуллаев И. Машраб ва унинг «Мабдан Нур»ига сўзбоши. Тошкент, 1991-й.

чиқади. Бу таълимотнинг тарихий илдизлари Шарқ ижтимоий-фалсафий тафаккурининг Мансур Ҳаллоҷ, Шайх Боязид Бистомий, Робия Адвия, Иброҳим Адҳам, Зунун Мисрий каби буюк намояндаларининг ижодий ижтимоий фаолиятларига бориб тақалади.

Шоир мавжудотнинг ҳар бир зарраси, бутун олам авлиёлари, фалакдан малакча, инсу жин, кўзга кўринадиган ва кўринмайдиган жамики жонли ва жонсиз ашёлар, ҳодисалар Ҳақ таоло нури тажаллийсидан баҳраманд ва шу боис ҳар бири алоҳида хусусиятларга эга,-деб билади.

Аттор «Мантиқут-тайр» достонида дейди:

Чумла дар тавҳиди ў мустағрақанд,
 Ҳамчу мустағрақ, ки маҳви мутлақанд.
 Ҳар чӣ ҳаст аз пушти моҳ^ито ба моҳ,
 Чумлаи заррот бар зоташ гувоҳ»¹.

/Маъноси: Бутун олам унинг тавҳидига ғарқдир, шундай ғарқ бўлганларки, мутлақ йўқолганлар. Балиқ орқасидан, яъни Ердан то Ойгача ҳамма нарса унинг зотига гувоҳдир/.

Демак, олам Унинг жамоли ва камоли акс этган кўзгу, Унинг намоишхонаси. Шу тариқа, ваҳдат ва касрат олами бирлашиб, ягона вужудни ташкил этади.

Олам ягона, руҳ вужудининг тажаллийсигина эмас, балки шу Руҳнинг ўзидан иборат. Худо шунинг учун ҳам ҳамма ерда ҳозир, нозир, барча нарсада қудрати аён, барча мавжудлик Унинг туфайли мавжуддир.

Дарҳақиқат, Аттор-илоҳий ишқ куйчиси, тавҳид илмини шеърӣ тил билан тафсир этган зот. Қирғоқларга сачраган бу жўшқин шеърӣят дарёсига шўнғисангиз, ҳайратдан лол қоласиз. Кўз олдингизда илоҳий илҳомнинг мўъжизалари намоён бўлади.

¹ Аттор Ф. Асрорнома. Ҳиндистон. Лакнав. Тошбосмаси, 1997 м. 12-бет.

Шоирнинг ҳар бир байти валий бир инсоннинг ғайбдан мўъжиза етказувчи табаррук сўзи, ўтли нидосидир. Шунинг учун бўлса керак, улуғ Навоий «Лисонут-тайр» асарида устози Атторни ўт ичида туғилиб, илоҳий ишқни ёқиб, куйлаш шиддатидан олов чиқариб, атрофга аланга тарқатадиган ва ўзи ҳам шу оловга қўшилиб ёниб кетадиган қақнус қушига ўхшатади.

Аттор сермахсул шоир. Ундан катта адабий мерос қолган. Давлатшоҳ ўзининг «Тазкиратуш-шуаро»сида Атторнинг шеърий асарлари умумий ҳажмини 250 минг байтга яқин деб кўрсатади.

Мазкур тадқиқотимиз бўлимида агарчи асосан Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» асаридаги Шайх Санъонга оид қисса ҳақида фикр юритсак ҳам, ундаги фалсафий, муаллифнинг тасаввуфга оид қарашларига кенгроқ мурожаат этишни ҳам мақсад этганимизни билдирдик. Шу боис, бу буюк алломанинг энг йирик асарлари ҳақида қисқа-қисқа маълумот бермоқчимиз. Бу кейинги таҳлилларимизни янада равшанроқ ифода этиши учун ҳам, Аттор дунёқараши ва маҳоратини ёритишда ҳам кўмак беради деган умиддамиз.

«Мантиқут-тайр»-Атторнинг энг машҳур маснавийсидир. Асарда ҳикоя услуби кенг қўлланилган. Ҳошия -ҳикоя ёки кичик ҳикояларни ўзига қамраб олган асосий ҳикоянинг асли Аҳмад Ғаззолийга нисбати берилган «Рисолатут-тайр»га бориб тақалади. Бу рисолада қушлар Анқони подшоҳ этиб сайлаш учун излаб, узоқ оролга боришга аҳд қилишади. Йўлда уларнинг кўпи ҳалокатга учрайди. Қушлардан чўлнинг ўртасига етганлари Анқога қараб: «Сени ўзимизга подшоҳ сайлаш учун келдик», дейишади. Анқо эса, подшоҳ бўлмоқ учун уларга муҳтож эмаслигини айтади ва келган жойларингизга қайтинг,-деб буюради. Узоқ музокаралардан сўнг уларнинг аҳволига ачиниб подшоҳликни қабул қилади.

Ушбу ҳикояни асос қилиб олган Аттор, кўпгина, тафсилотлар ва турли-туман ҳикоячалар билан зийнатланган каттагина достон тузади. «Мантиқут-тайр» достони 4600 байтдан иборат бўлиб, унда тасаввуфий ва ҳикматли фикрлар чуқур фалсафий, тасаввуф ғоялари орқали қушлар тилидан баён қилинган. Достонда асосий қисмдан ташқари, ҳамду сано, алқоб /лақаблар/ ва хотима ҳам берилган. Бунда ҳам кўпгина қушлар Худхуд бошчилигида Симурғни излаб кетадилар. Достондаги «Ибтидои кори Симурғ»да қуйидаги байтлар бор:

Ўмла мурғон гапта дар ин ҷойгоҳ,
Беқарор аз иззати ин подшоҳ...
Азми роҳ карданду дар пеш омаданд,
Ошиқи ў, душмани хеш омаданд»¹.

/Маъноси: Барча йиғилган қушлар, сайламоқчи бўлган подшоҳнинг иззатидан беқарор бўлиб, йўлга тушдилар, унинг олдига келдилар. Унга ошиғу ўзларига душман бўлдилар/.

Дарҳақиқат, қушлар катта машаққатларга учраб, талаб, инқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат ва фақру фано водийларидан ўтиб, кўплари нобуд бўлдилар. Албатта, бу водийларда тасаввуф тариқатининг рамзий даражалари бўлиб, достонда қушларнинг саволлари ва Худхуднинг жавоблари орқали Аттор, кўпгина, тасаввуфий масалалар ва тамойилларни катта маҳорат билан ёритиб боради.

Бир сўз билан айтганда, Симурғни излаб келган қушлардан фақат 30 таси омон қолади ва охири улар «си мурғ» /30 қуш/ўзлари эканлигини англаб етадилар. Бошқача қилиб айтганда, одамларнинг умр бўйи излаган орзуси ўз қалбидадир, деган ғоя илгари сурилади. Достонда қушларнинг бу рамзий ҳолати, ўзидан

¹ Ф.Аттор. Гулшани адаб. Чилди II. Душанбе, 1975, саҳ.14.

кечиб Ўзига етган тарзда, (Симурғда ўз аксларини ойнада кўргандек кўрганлари) қуйидагича тасвирланади:

Ҳам зи акси рўи Симурғи ҷаҳон,
 Чеҳраи си мурғ диданд он замон.
 Чун нигоҳ карданд ин си мурғ зуд,
 Бешак ин си мурғ ^{он} Симурғ буд¹.

Фаридиддин Атторнинг «Мантикут-тайр» асари у ҳаётлигидаёқ шуҳрат топади. Кейинроқ эса турли давр шоирлари унга назиралар ёзадилар. Чунончи, «Ҳижрий 717 йилда турк шоири Гулшаҳрий «Мантикут-тайр» га назира ёзган бўлиб, ундан бизгача каттагина парча етиб келган»².

Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достони ҳам Атторнинг «Мантикут-тайр»ига назирадир. Худди шунингдек, XV асрда Муҳаммад ал-Бадахшоний /ёки Бадахшоний/ «Мантикут-тайр»нинг мухтасар нусхасини ёзиб, турк султони Боязид —II га тақдим этган³.

«Тазкиратул-авлиё» Атторнинг ягона насрий асари бўлиб, авлиёларнинг таржимаи ҳолларидан баҳс этувчи китобдир. «Тазкиратул-авлиё» туркийга кўп марта ўтирилган. Жумладан, асарнинг уйғурчага ўтирилган бир нусхаси Париж Миллий кутубхонасида 100-рақам билан сақланади. Бу кутубхонада асарнинг Павле де Куртейл тайёрлаган фарангча нащри ҳам бор /1889-90/. «Тазкиратул-авлиё» нинг араб имлосидаги туркий матни эса Фотиҳ кутубхонаси/Туркия/да 2840-рақами билан сақланади»⁴.

Бундан ташқари, дунёнинг кўпгина кутубхоналарида «Тазкиратул-авлиё»нинг таржима ва қўлёзмалари бор.

¹ Ф.Аттор. Мантикут-тайр. (қўлёзма). 108-б.

² Тешнер Ф. Турк адабиёти намуналари. Истанбул, 1926-йил.

³ Купрулу Ф. Эски шоирларимиз. Девон адабиёт антологияси. Истанбул, 1931-йил.

⁴ Риттер Хелмут. Фано эмас, бақо қайғуси. Ислом қомуси. 1991-йил.

«Меърожнома»-бу асарнинг асосий мазмунини Муҳаммад пайғамбарнинг меърож кечасида бошларидан кечирган воқеалар ташкил этади.

«Уштурнома» — бу асар билан Агтор ижодининг иккинчи даври бошланади. Асарда воқеаларни қамровчи бир ҳикоя бўлса-да, баён услуби аввалги маснавийларга нисбатан анча тарқоқ ва чўзиқдир. Бундан ташқари, такрор кўп учрайди. Китобда тасаввуфий маъно кам бўлиб, бир турк санъаткори қўғирчоқларни сахнада бир-бир ўйнатиб, кейин яна сандиғига ташлаб бекитганини Аллоҳнинг оламдаги барча махлуқ-жонзотларига ҳаёт бериб, сўнг яна ўлдирилишига ишора қилинади/Умар Хайёмда фалаки лўхтакбоз, Навоий ижодида «фалаки қўғирчоқбоз» мажози кўп учрайди/. Бир солиқ ҳодисаларнинг сирли пардаси орқасидаги Аллоҳ-таолони излаб етти қават сирлар пардасини очади, ғаройиб ва рамзий бир тарзда ўзлигини англайди. Ғойибдан хитоб келиб, шогирд бир мазордан сирли китобни топади, унда Аллоҳга етишини йўллари кўрсатилган бўлади. Бу йўл Ҳалложнинг фано таълимоти, яъни Аллоҳни излаган одам ўз жисми мавжудлигидан /жисм истакларидан/кутилиши зарурлиги бўлиб чиқади. Асардаги кичик ҳикоятлар ҳам Агторнинг бошқа асарларидаги каби рамзий маънога эга. Бундай услуб аввалроқ Ибн Сино, Ғаззолий, Сухравардий ва бошқалар асарларида ҳам ўз талқинини топган.

«Жавҳаруз-зот» — бу асарда кенг қамровли ҳикоя йўқ. Асарда ҳукм сурувчи туйғу фано, яъни вужуднинг маҳв этилиши, йўқ қилиниши орқали томчининг денгизга қўшилиши каби, инсон жузъининг илоҳий кулл-абодий руҳ билан қўшилувчи ғояси ўз аксини топган. Китобнинг асосий қисмини инсон ўз вужудида илоҳийликни англаб, ўзини денгизга отган бир ёш боланинг ҳикояси ташкил этади. Шоир мана шундай фано бўлишнинг намунаси деб

доимо Мансур Ҳалложни кўрсатади. Шунинг учун ҳам, Жалолиддин Румий «Ҳаллождаги нурнинг 150 йил ўтгандан кейин Атторнинг руҳида тажаллий этилиши» ҳақида гапиргани бежиз эмас.

«Лисонул-ғайб»- Фаридиддин Атторнинг сўнги машҳур асари бўлиб, бунда муаллифнинг шиа мазҳабига майли ошкора ўз ифодасини топган. Асарда, аввал зикр этганимиздек, Муҳаммад алайҳиссалом саҳобалари чаҳориёрлардан учтаси /Абу Бакр Сиддиқ, Умар ибн Ҳаттоб, Усмон ибн Аффон/ қораланиб, фақат Ҳазрат Али ва унинг авлодлари пайғамбар илоҳий асрорининг давомчисидир, деган ғоя илгари сурилади. Бундан ташқари, шоир ўзининг хилватда ҳузур-ҳаловат топганини, ошиқ сифатида шу йўл орқали Аллоҳнинг висолига етишишини изҳор этади. Юқорида Атторнинг қатор асарларини келтиришдан мақсад, унинг фалсафасининг теран моҳиятини англаб Шайх Санъон қиссасини чуқур таҳлил этишдан иборатдир.

Шу зайлда Аттор тавҳид асарларини кашф этиб бораверган. «Жавҳаруззот»/Илоҳий зот моҳияти, яъни моҳиятнинг моҳияти/дан ташқари, «Мантикут-тайр», «Булбулнома», «Уштурнома», «Илоҳийнома» каби асарларида ҳам тавҳид ҳақида фикр билдирган. Масалан, «Мантикут-тайр»нинг бутун мазмуни Симурғ-мутлақ Рух васлига етиш ва у билан бирлаштириши ҳақидаги ҳикоятлардан иборат. Асардаги етти водийнинг бири тавҳид водийси деб номланган. Аммо, қолган водийлар ҳам аслида солиқ руҳининг Илоҳий манба сари бориши ва бундан турли ҳолатларда қолиш, турли даражадаги идрок босқичларига тушиши тасвирланади. Рухнинг билим, маърифатга ошноликдан сармастлиги, ўзини унутиб, ўз тангриси бағрига тўла шўнғиб кетиши, яъни жузьнинг Кулл бўлиши, фанодан бақога ўтиш саодати-Аттор асарларининг асосий мавзудир. Шунга кўра, Атторни илоҳий рамзлар, сирлар

шоири дейиш мумкин. Гарчи шоир ғайб сирларидан сўз очиб, оламни билишнинг ақлий усулини рад этган бўлса-да, тасаввуф аҳли каби, ботиний туйғу ақлий ишқни билдиришини асосий восита ҳисобласа-да, унинг бутун асрори дунё ва унинг моҳиятини англашга қаратилган, деб биледи. Умуман, суфиёна важд-жазава, кашфу каромат, ҳол даражасидаги беҳудлик илҳоми билан қўлга киритилган «сирлар» аслида оламнинг хусусиятлари, инсон заковати ва тафаккурининг мевасидир. Илоҳий билимларнинг чексизлиги эса инсон истеъдоди, тахайюли ва шуури, ички-ботиний қобилиятларнинг чексизлигидан нишона, шунинг тасдиғидир. Аллоҳ- таффакур ва билишнинг чексизлиги рамзи. Фаридиддин Аттор шу тимсолни ҳақ деб, тинмай унга интилди, уни кашф этиш иштиёқида ёнди.

Орадан ўтаётган етти аср давомида адабиётшунос ва фақиҳ олимлари Фаридиддин Аттор ижоди, унинг руҳий-маънавий изланишларини шарҳлаб, талқин этиб келмоқда.

XI-XII аср Шарқ ва Ўрта Осиё адабий-фалсафий жараёнида Аттор ижоди алоҳида ўрин тутди. Унинг ижоди баъзан дарвешона бўлса, баъзан, ҳаётий жўшқинликни ўзида акс эттирган сарчашма тарзида намоён бўлади.

Аттор инсоннинг вазифаси борлиқда, мавжудликда, ўйлаш ва идрок этиш орқали худони билиш ва тан олишни, инсон ўз ақли, идроки, тафаккури орқали худо номини дилига жо қилиб яшаш ғоясини ташвиқ этган. Шу қатори, бу таълимот шахсда инсоний баркамоллик, юксак покизалик орқали ўзини таниш, комилликка эришиш йўлини кўрсатувчи бир таълимот сифатида тан олиниб келмоқда.

Фаридиддин Аттор тасаввуфнинг Мансур Ҳаллож, Иброҳим Адҳам, Боязид Бистомий фалсафий дунёқарашлари ва гуманистик

гоялари тарғиб этилган оқимга мансуб. Хуллас, Аттор ва Навоий ижодида комиллик мавзуси кенг ўрин олган. Тасаввуф аҳли комилликнинг олий намунаси - Комил Инсон тимсоли деб ҳақли равишда ҳазрати Муҳаммад расулуллоҳни тилга олганлар. Агар ҳазрати Расулуллоҳ олий даражадаги комиллик намунаси бўлса, валийлар ундан кейин турувчилардир. Валийларни ҳам бир неча зиналардан иборат мартабалари бор, қутбдан аброргача даражалар маълум. Шундай қилиб, шайхи муршидлар, кароматли пирлар, ориф ва солиҳлар, дарвеш-сўфилар ҳам камолот йўлидаги мартабаларни эгаллаган кишилардир.

Алишер Навоий назарида инсон камолоти унинг имон-этиқоди мустаҳкамлиги, имонга садоқати, ўз пайғамбари суннатини сўзсиз бажариши билан ҳам белгиланади. Умуман олганда, имон-этиқод ва ислом аҳкомига муносабат «Ҳайратул аброр»дан олдин яратилган дostonларда ҳам бор.

Навоий ҳазрати Баҳоваддиннинг улувий мартабаси, тариқатдаги хизматлари ҳақида ёзар экан, ундаги валилик қобилияти, илоҳий истеъдоди тангри неъматини натижаси, унинг «нақшбанд»лиги илоҳий нақшбандликнинг инсон зотиға зухур этишидир, дейди. Баҳоваддин кўнгилларға илоҳий ишқ нақшини, фано ва Фақирлик нақшини солади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб ҳулосалаш мумкинки, Фариддин Аттор асарларини мазмун ва услуб жиҳатидан уч даврга бўлиш мумкин, **Биринчи давр**, у назмнинг санъатларини яхши ўзлаштирган фалсафий тафаккур ва мантиқий асослашлар орқали ўз фикрларини маҳорат билан ифодалай олган иқтидор эгаси. Бу давр маҳсулиға шоирнинг «Хусравнома», «Девон», «Мухторнома» ва «Мантиқут-тайр» асарлари мансуб. Айниқса, маснавий тарзида ёзилган «Мантиқут-тайр» дostonида тасаввуф аҳлининг маърифий

йўсинларини қушлар тилидан ишонарли далиллар ва сон-саноқсиз жажжи ривоятлар орқали бериши Атторнинг буюк ҳикоячи санъаткор эканлигини тасдиқлайди.

«Мантикут-тайр» достонидан жой олган энг катта ва гўзал ҳикоя «Шайх Санъон» ҳикояси бўлиб, у 482 байтдан иборат. Кашфу каромат эгаси ва кўлгина, муридлар пири муршиди-Шайх Санъоннинг бошдан кечирган воқеалари ҳар томонлама ибратли ва қизиқарлидир.

Аттор ижодининг **Иккинчи даврига** «Уштурнома», «Жавҳаруз-зот», «Ҳалложнома», «Вуслатнома», «Писарнома» каби асарлари мансубдир. Бу даврга келиб, шоир ҳар томонлама шаклланиб, чуқур фалсафий мушоҳадалар ва тасаввуфий таълимотнинг нозик масаласи бўлмиш тавҳид илмининг тариқат мақомати, покланиш жараёни, руҳий такомиллик даражалари, ҳамда, юксалиш шавқи ва дардини тасвирлаб беради. Бир сўз билан айтганда, бу даврдаги асарлар тахайюл-шуурий баёнлар тарзида талқин қилинган, тавҳид асрори батафсил тушунтирилган, холиқият қудрати таърифланган. Ваҳдат оламдаги Инсоннинг ўрни, Инсон хилқатининг моҳияти тушунтирилиб, ўзни ва Холиқни таниш йўллари, изтироблари ҳар томонлама талқин этилган.

Фаридиддин Аттор ижодининг **Учинчи даври** - ихтиёр, қарилик даври бўлиб, бу даврда шоирнинг ҳаяжонлар шиддати сўниб, асарларида ҳикматли сўзлар, фалсафий қарашлар яққол кўзга ташланиб туради. «Мазҳарул-ажойиб» ва «Лисонул-ғайб» асарлари шу даврнинг бадиий-ғоявий изланишлари маҳсулидир.

Навоий яратган тасаввуфий асарларида тасаввуфнинг талай жиҳатлари талқину таҳлил этилган, шарҳланган, тарғиб қилинган, мазкур фалсафанинг у ё бу масаласига шоирнинг бевосита муносабати намоён бўлган. Тасаввуф нуқтаи назаридан Навоий бевосита

нақшбандия тариқати мақомида туради. Нақшбандия тариқати гоёлари Алишер Навоий асарлари мағз-мағзига шу қадар сингиб кетганки, уларни фақат шоир очик-ошкор тилга олган жойлардангина қидириш ярамайди.

Алишер Навоийнинг ҳазрати Жомийга бағишланган байтлари ҳам пирга бўлган меҳр-муҳаббатини ифода этади. Жомий Навоий учун ҳам пир ва ҳам истеъдод илҳомчиси - устози суҳан. «Ҳайратул аброр»даги Абдурахмон Жомий ҳақидаги бобда шу икки жиҳат бирга ифодаланган. Қуйидаги сатрлар Жомийнинг буюк сўфий, пири муршидлигига ишорадир:

Қайси жаҳон, олами кубро дегил,

Қудрати Аллоҳу таоло дегил...

Жомий Навоий учун ҳаётдаги комил инсон эди.¹

Унинг тариқат шохобчаси шайх ёки дарवेशга шогирд тушиб, дунё лаззатларидан воз кечиб, худони қалбга жо этиб, фикр юритувчи фалсафий-диний оқимга мансуб.

Хулоса қилиб айтиш мумкин:

1. Аттор ва Навоий ижодларининг хусусияти рамзий-тамсилий ва бевосита муҳокама-мушоҳада, фикрий-шуурий баёнлар мажмуидан иборат.

2. Аттор ва Навоий тасаввуф аҳлининг жами кўринишларини ўзида мужассам этган, борлигини Ҳақ йўлида тиккан мутасаввиф мутафаккир эдилар.

¹ Қарн: Эркинов С. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ва унинг қиёсий таҳлили. — Тошкент: Фан, 1971; Аҳмедов Т. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони. — Тошкент: Фан, 1971; Исҳоқов Ё. Амир Хусрав ва ўзбек адабиёти. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, 4-сон; Нарзуллаева С. «Лейли и межнун» в истории литературы народов советского Востока. Автореф. докт. дисс. — Баку, 1980; Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. — М.: Наука, 1985; Ҳаснов С. Навоийнинг етти тухфаси. — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991; Муртазоев Б. Алишер Навоий «Сабъи сайёр» ва Хусрав Деҳлавий «Ҳашт беҳишт» дostonларининг қиёсий таҳлили. Номзод. дисс. — Тошкент, 1991.

3. Атторм ва Навоий софлик тариқати бўлмиш тасаввуфни Ўрта Осиё ва Яқин Шарқдаги мамлакатларга тарқатилиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшган йирик пешво ҳисобланади.

4. Фаридиддин Атторм умр бўйи пок илоҳий ишқни куйлаб ўтди ва оламнинг моҳияти, инсоннинг ундаги ўрни ва моҳиятини қидириб, саодатга етакловчи ҳикоятлар яратди, софлик ва садоқат рамзи бўлган қатор тимсоллар, образларни бунёд этди.

5. Атторм ва Навоий асарларида, асосан, руҳий ва моддий олам ягоналиги, яъни Ваҳдат олами ва мутлақ, Холиқият қудрати таърифланди. Сўнгра шу ваҳдат олами ичра Инсоннинг ўрни, Инсон хилқатининг моҳияти тушунтирилиб, ўзни Холиқни таниш йўллари, изтироб чекиши, яъни руҳнинг покланиб ўз-ўзини англаши, вужуд, дунё, нафс босқичини босиб Ҳаққа етиши (тавҳид асрори) батафсил тушунтирилди.

6. Биринчи бобда Атторм ва Навоий даври, уларнинг дунёқараши, унинг асарларида, асосан, руҳий ва моддий олам ягоналиги, яъни ваҳдат олами ва мутлақ, холиқият қудрати таърифланди. Шу ваҳдат олами ичра инсоннинг ўрни, инсон хилқатининг моҳияти тушунтирилиб, ўзни холиқни таниш йўллари, изтироб азоби, яъни руҳнинг покланиб ўз-ўзини англаши, вужуд, дунё, нафс босқичини босиб Ҳаққа етишиш (тавҳид асрори) батафсил тушунтирилди.

П БОБ. ШАЙХ САНЪОН ҲАҚИДАГИ ҚИССАЛАР ВА КОМИЛЛИК СИФАТЛАРИ

П. 1. Шайх Санъон ишқи тасвирида тасаввуф талқини

Фақат ишқ кишини абадиятга-
бақо оламига олиб боради.

(Робиа Балхий).

«Ишқ», «муҳаббат»-арабча сўз бўлиб, кўнгилнинг маҳбуб томон кучли иштиёқ билан интилишини, тасаввуфда эса илоҳий маърифатни кашф этувчи қудрат, солиқ вужудини ёндириб, маҳбуб висолга яқинлаштирадиган, покловчи муқаддас туйғу.

Хужжатул ислом Имом Ғаззолий «Иҳёул улумуд-дин» номли асарида муҳаббатга сабаб бўлувчи жамики сифат ва хислатларни қуйидаги омиллар билан тушунтирган:

1. «Инсон ўзини, ўз камолоти ва ҳаётига асос бўладиган нарсаларни севади.
2. Ўзига яхшилик қилган, ёрдам берганларни севади.
3. Умуман, ҳаммага яхшилик қиладиган саховатли одамларни севади, жумладан, адолатли шохлар ҳам сеvimлидир.
4. Шунингдек, барча гўзал нарсалар ҳам сеvimлидир.
5. Маслак ва мазҳаб юзасидан ҳам одамлар бир-бирларини яхши кўрадилар»¹.

Ғаззолий фикрича, илоҳий муҳаббат билан инсоний муҳаббат орасида зиддият йўқ. Инсоний муҳаббат аста-секин ривожлана бориб, илоҳий муҳаббатга айланади. Ана шу роя ва ақидаларни инобатга олсак, Аттот ва Навоийнинг Шайх Санъон ишқини юқори даражада қуйлаганликларини асосли ва ўринли деб қабул қилиш мумкин.²

¹ Ғаззолий. Иҳёул улумуд-дин. IV жилд. Истанбул, санасиз. 767-б.

² Қаранг: Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. -Тошкент: Фан, 1970; Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз.// Шарқ юлдузи, 1989, 1990, 1991, №4; Комилов Н. Тасаввуф ва бадий ижод. // Ёшлик, 1991, №8; Ишқ оташининг самандари (Б.Эралиев билан бирга). //Шарқ юлдузи, 1991, №1 Севганининг севгани ҳам сеvimлидир. // Ёшлик, 1993, №3; Тавҳид асрори, //Сирли олам. 1993. №9-10; Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. -Тошкент: Адабиёт ва санъат. 1991;

Навоий асарларини мутолаа қилар эканмиз, қатор ишқий ҳикоялар талқинига дуч келамиз. «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Шайх Санъон қиссаси», «Рўзбеҳон ҳикояти» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Мажнуннинг Лайлига, Фарҳоднинг Ширинга бўлган ишқи шиддати, ёниқлиги билан ҳайратланарли ва табиий. Алишер Навоийнинг «Насойим-ул-муҳаббат» асарида келтирилган Рўзбеҳон ҳикояти ҳам Шайх Санъон қиссасини эслатади. Унда шундай ҳикоя қилинади:

Шайх Рўзбеҳон Маккада истиқомат қиларди. Ногоҳ у бир муғанния қизни севиб қолади. Аммо унинг бу ҳолатидан кишилар огоҳ эмас эди. У пинҳона оҳ-нола чекар, ишқини узоқ яшира олмасдан, ниҳоят, Макка шайхлари олдига бориб, ҳирқасини ечиб, уларнинг олдига ташлайди ва:

«Тиламасменки, ўз ҳолимда козиб бўлғаймен ва муғанния мулозаматини лозим тутди ва чун шайхнинг ишқи ҳолу муҳаббатини муғанния билди, мутаассир бўлуб билдики, авлиё акобиридин, шайх илайида тавба қилди ва мулозим бўлди ва шайхнинг ул тугёни муҳаббати таскин топди ва машойих мажлисиға бориб, ҳирқасини олиб, яна эниға солди»¹.

Ушбу ишқ қиссасини профессор Н.Комилов қуйидагича талқин этган:

«...Бу ҳикоятда мажозий ишқ билан илоҳий ишқнинг бир-бирига боғлиқлиги, бири иккинчисини инкор этмаслигини кўрамиз. Навоий қарашида муғанниянинг ишқи Шайх Рўзбеҳон учун мажозий ишқдан илоҳий ишқга ўтишидаги кўприк вазифасини адо этган. Шайх Муғанниянинг ишқиға муяссар бўлгач, кўнгли таскин топиб, яна Илоҳ ишқи билан шуғуллана бошлайди.

Олим С. Ишқ, ошиқ ва машуқ. -Тошкент: Фан, 1992.

¹ А.Навоий, Асарлар. Ўн беш томлик 15-жилд. Тошкент 1966 - йил, 100-бет.

Бундан маълум бўладики, мажозий ишқ илоҳий ишқни кучайтурувчи, тезлатувчи воситадир»¹.

Шайх Санъон илоҳиёт ҳикматида фоят хабардор ориф инсон, аммо, у тарсо қизини кўргач, шайдою мубтало бўлиб қолади, не-не маломатларга кўниб, энг паст юмушларни бажариб, ёри ишончини қозонишга ҳаракат қилади. Охири, тарсо қизи Шайхнинг муҳаббати соф ва самимий эканини билиб, унинг олдига келиб тавба қилади, ислом динини қабул қилиб, шайх мухлисига айланади. Бу саргузашт орқали Шайх Санъоннинг Аллоҳга бўлган муҳаббати синовлардан ўтали. Шайх бу йўлда ўзлигидан, дину иймонидан ва жамиятдаги мавқеидан воз кечиб, барча билганларини унутиб, чин ошиққа айланади. Бу эса комиллик даражасини ортиши эди. Демак, Аттор ва Навоийда чинакам ишқ инсоний камолот орқали амалга ошиши мумкин, деган фоя мавжуд.

Ирфоний-ботиний илмларни эгаллаган Шайх гарчи пири муршид сифатида шуҳрат қозонган бўлса-да, унинг иродаси ва сидқу вафосининг синовлари ҳали олдинда эди. Бу биринчи галда шу синовлардан энг асосийси мажозий ишқ манзилларини босиб, фанога йўл тутиш эди.

Мажозий ишқ жараёнини бошдан кечирган Шайх Санъон обдон синовдан ўтиб покланади, яъни ҳақиқий ишқга айланган ошиқ руҳи кутилиб, абадиёт ваҳдониятига юз тутати.

Навоий асаридаги тарсо қизи Шайх Санъонга қуйидагича мурожаат этади:

Ким менинг васлим таманно айламиш,
Ихтиёр этмак керакдур тўрт иш:
Май ичиб, зуннор олиб, бўлғонда маст,
Куйдириб мусҳафни, бўлмоқ бутпараст — (87 бет)*².

² Комилов, «Тасаввуф», Тошкент, 1996, 56-б.

* Изоҳ: Байтлардан жуда кўп фойдаланганимиз учун байтлардан кейин унинг бетини кўрсатиб борамиз.

Шайх Санъон ана шу жараённи босиб ўтиши, мажозий ишқ ўтида ўртанмоғи лозим эди. Шайх Санъон кўнглида тарсо қизи висолига эришиш учун пайдо бўлган тугён, унинг кўнглини дунё меҳридан узуб, маҳбуб муҳаббатини жойлайди. Натижада, Шайх кўз олдида фақат тарсо қизининг жамоли жилваланарди.

Тарсо қизи шартларини бажариш лозимлиги, акс ҳолда унинг висолига етиш мушқиллигини тушунган Шайх, маъшуқаси амр-фармонини ижро этишга, иродасини маҳбуби иродаси билан боғлашга киришади. Бироқ, шартлардаги бир-биридан мураккаблик, иймон, дин, маслакдан айрилиш каби тўсиқлар эди. Шайх шунга ҳам кўниб Қуръондан воз кечиши керак эканлигини тушунади. У тарсо қизи ишқи ва васлига етишдан бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди. У тарсо қизининг ҳар бир амрини зудлик билан бажариш учун шай бўлиб турарди. Шайх маҳбубининг ҳар қандай амру фармонини итоаткорлик билан бажаришга тайёр, унинг жамолига маҳдиё бўлар экан, ҳайрат ва ҳаяжонга тушиб қолади. Шайх тарсо қизининг гўзаллигига ошиқ бўлиб шу даражага етиб борадики, кимлиги ҳам хаёлидан кўтарилиб, ҳар жиҳатдан бўйсунувчан қулга айланиб қолади. Шунинг учун ҳам иймондан воз кечиш, Қуръонни ўтда куйдириш, зуннор боғлаш, бутпарастлик ва чўчқабоқарлик қилиш, оташгоҳга ўт ёқувчи бўлиш унинг учун фахрли ишга айланади. Бу талаблар Шайхда ошиқлик одобининг шаклланишига олиб келади. Шайх тарсо қизи олдида камтар, хоксор бўлиб қолади, манманликдан асар ҳам қолмайди. Унинг тарсо қизига майли эса борган сари ортиб боради. Чунки мажозий ишқ «мазҳар»сиз содир бўлмайди. «Мазҳар» — илоҳий жамол сиймосидир. Ошиқ уни кўриб шайдо бўлади, ўзининг борлигини унутиб, унга интилади. Лайли Мажнун учун, Ширин Фарҳод учун, муғанния аёл шайх Рўзбеҳон

учун «мазҳар» бўлганидек, Тарсо қизи ҳам Шайх Санъон учун «мазҳар»га айланди.

Шайхнинг май ичиш, маст бўлиб зуннор боғлаб, Куръонни ўтда куйдириш ва бутпарастлар динига кирмоққа жазм қилмоғи бу хайрат босқичи бўлиб, унда у ўзлигидан воз кечган шахс сифатида намоён бўлади. Тарсо қизининг тилидан келтирилган юқоридаги парчанинг охирги байти мазмуни қуйидагича: «Бу тўрт нарса ишқнинг шарти-шукронасидир. Унинг яна иккита жаримаси ҳам бор. Фонийликнинг тўрт йўли бўлса, бу иккиси фано бўлиш, ўзини маҳв этиш демакдир. Улардан биринчиси-бир йил давомида чўчқабоқарлик қилиш бўлса, иккинчи тўлаҳда ўт ёқиш эди».¹

Шайхнинг ислом динига ножоиз тўрт шартни сўзсиз ва ихтиёрсиз бажариши-соликнинг ҳақиқий ишқ моҳиятини англаши, ўзини ва Аллоҳнинг сир-синоатини таний бошлашидир. Илоҳиёт васлига восил бўлишга интилаётган Шайхга эса, дин ҳам, мазҳаб ҳам арзимасдир. Навоий бу «гуноҳ»ларни Шайх «ишқнинг шарти-шукронаси» деб билади. Ва шу билан бирга, Шайхнинг мажозий ишқ манзилларини босиб, фанога йўл тутишини кўрсатади.

Навоий камолот чўққисида турган киши ҳам, дунёнинг ҳою ҳаваси, манманлик, такаббурлик ва саркашлигидан холи эмаслигини, риёзат кишини минг кўйга солишини Шайх Санъоннинг чўчқабоқарлиги орқали кўрсатади, саркаш нафсини маҳв этган соликкина фақру фанога қадам қўяди, демоқчи бўлади. «Оташкада ўтининг парвонаси» бўлиш соликнинг барча гуноҳлардан фориғ бўлиб, ваҳдати вужудга молик бўлишидир. Ўзини маҳв этиб, ўзлигини топиш-Оллоҳга етишиш демакдир.

¹ Алишер Навоий, Асарлар 15 томлик. XI-том. Тошкент. 1966—87-6.

Демак, Илоҳий ишқ Шайх Санъонни кўр ва кар қилган эди. Шайх Санъон тарсо қизини кўрган пайтдан инон-ихтиёридан ажралиб, унинг фармонларини бажарувчи бандага айланган эди.

Ушбу манзарани Алишер Навоий бундай тасвирлаган:

Шайх кўргач ул жаҳоноро жамол,
Истимоъ этгач бу руҳафзо мақол.
Жумла аъзосига қўйди заъф юз,
Гоҳ эгилди жисми, гоҳи бўлди туз.
Ҳуш итиб, сустайди ўзидин беҳабар,
Жисмида қолмай ҳаётидин асар... (83-б.).

Шайх тарсо қизи жамолини кўргач, унинг ҳаётбахш сўзларини эшитиб, бутун жисминини ҳаяжон қамраб олади, вужудини қалтироқ босади, охири ҳушини йўқотиб, ўзидан кетади.

Кошонийнинг «Мисбоҳул-ҳидоя» асарида ошиқликка оид ўзига хос таъриф берилган. Шу таърифни ошиқликка берилган Шайх Санъон ишқи билан қиёслаб кўрайлик. Кошоний ошиқликни 10 та даражага бўлади:

1. Ошиқ кўнглида дунё ва охиратга меҳр бўлмайди. У Маҳбуб муҳаббати масканига айланади.

2. Ошиқ ҳар қандай гўзалга дуч келса ҳам, унга эътибор қилмайди. Ўз маҳбуби ҳуснидан назарини узмайди.

Шайх Санъон ҳам тарсо қизининг юзида илоҳий тажаллийни кўргач, бутун борлиққа эътиборсиз қолиб, назарини тарсо қизидан узмас эди.. Ушбу ҳолатни Аттор қуйидагича берган:

Духтари Тарсо чу бурқаъ баргирифт,
Банд-банди шайх оташ даргирифт.
Чун намуд аз зери бурқаъ рӯи хеш,
Баст сад зуннор аз як мӯи хеш.
Гарчи шайх инчр сар дар пеш кард,

Ишқи он бут рӯи кори хеш кард-(80-81 с.,19 с.)¹.

(Мазмуни: Тарсо қизи юзидан ҳижобини олгач, Шайхнинг жисмига ўт тушгандай, жамолини кўрсатгач, бир тола сочи билан унинг белига юзлаб зуннорни боғлагандай бўлди. Агарчи Шайх ерга қараган бўлса-да, тарсо қизининг ишқи ўз ишини қилиб бўлган эди).

Ушбу парчанинг бешинчи мисрасидаги «Сар дар пеш кард» бирикмасидан «Шайх ҳамма нарсадан нигоҳини узди» маъносини англаймиз. Бошқа ибора билан айтганда, у ўзлигини йўқотган эди. Адабиётшунос И.Ҳаққулов «Тасаввуф ва шеърият» китобида ёзади: «Унинг ҳолиға ҳайрон, ҳардам онинг дардидан қон» йиғлаётган асҳоблардан бири сўз бошлаб: «К-эй муршиди арбоби дин, умр йўлида гоҳо шундоқ кўргиликлар содир бўлади. Бунда ўзини қўлга олган кишигина нажот топади», -дейди. Бироқ «ўзлик қани?»². Ўзликдан озгина нишон қолганда, Шайх шунда аҳволга тушармиди? Мурид буни англолмагани учун ҳам муршидини ҳамон, «арбоби дин» деб ҳисоблайди. Ҳолбуки, Шайх ишқ тугёнидан бўлак на дин, на иймон, хуллас, ҳеч нимани идрок қила олмас, «кўзга аввал» меҳри мунир»ни кўргузиб, сўнгра уни яширган гўзалнинг порлоқ чехрасидан ўзга ҳеч нарсани нажот истамас эди. Афсуски, бу сирни Шайх Санъонга ҳамроҳ бўлган «тўрт юз аҳли тариқ»дан ҳеч бирови идрок қила олмайди. Улар айтган гапларга жавобан Шайх билдирган фикрлар, илоҳий ишқ шавқидан маст ошиқнинг аҳвол руҳиятини англаш жиҳатидан характерлидир»³.

¹ Гулшани адаб. Академияи фанҳои Тоҷикистон институти Шарқшиносӣ. Намунаи назми тоҷик. Асрҳои XIII-XIV. I.1. Душанбе:Ирфон, 1974.—саҳ. 19.

² Ҳаққулов И. «Тасаввуф ва шеърият». Тошкент: 1991. — 142. -6.

³ Ҳаққулов И. «Тасаввуф ва шеърият» //Адабиёт ва санъат. Тошкент: 1993. — 159- 6.

3. Ошиқ Маҳбуб васлига олиб борадиган воситаларни ҳам севадиган бўлади, ўзини мутеъ ҳисоблайди, иродасини ёр иродасига бўйсиндиради.

Шайх Санъон ёри иродасига бўйсинишга тайёрлигини Алишер Навоий бундай сифатлайди:

Ҳар не матлуб ўлса, ҳокимсан — буюр,
Қилмасам — тиғи жафо бўйнуиға ур ! -(88 - б.).

Ишқ мулкида шоҳу гадо,мўмину тарсо орасида фарқ йўқ.
Шайхнинг муҳаббат тариқати - илоҳий ваҳдат тариқати.

Яна:

Деди Шайх:- «Эй шўх, не қолди — дегил,
Ҳарне матлуб ўлса мендин истагил! (-89 - б.).

4. Ошиқ дилдор васлига моне бўладиган нарсалардан ўзини мутлақ олиб қочади.

Ишқнинг бу даражасини Шайх Ағтор ушбу тарзда берган:

Ҳарчй будаш сар ба сар нобуд шуд,
З-оташи савдо дилаш пурдуд шуд.
Шайх имон доду тарсой харид,
Оқибат бифрўхту расвой харид. -(81 б.-19 с.).

(Мазмуни: Бутун борлиғидан айрилиб, Шайх ишқ савдосига аралашиб кетди, Шайх имонини сотиб, тарсоликни сотиб олди, оқибатдан айрилиб, расволикка эга бўлди).

Маъшуқа дастлабки шартларини фанонинг «тўрт таркиби» дейди. Шайх ҳам уларни худди шу мазмунда тушунади ва фаноликка монелик кўрсатмай, тўла бажаради. Албатта, қиссаларда Шайхнинг иймон, диндан кечиши мажозий маънода қўлланилгани аниқ.

Шайхнинг дини- ишқ, иймони-дил, соҳиби — ўша христиан қиз эди. Шайх улардан тонгани йўқ. Шунинг учун унга бошқа ҳар

қандай ақида ва муқаддас тушунчалар нисбий маъно касб этади, заррача уларга эътибор бермайди.

5. «Ҳар дам, ҳар нафасни маҳбуб ёди билан ўтиши».

Шайх Санъон неча муддат калисода маскан қилган бўлса, доимо ёри ёди билан яшар эди:

Тушти жони покфаржомига ишқ,

Кирди қондек етти андомиға ишқ-(76 б.).

Шайх қанча муддат калисода яшамаган бўлмасин, ўзида йўқ, ёр ишқида маст, ўзини англамас ҳолатда эди. Унинг кўнглида гўё олов ёнар эди. Маълумки, тарсо қизи юксак шоирона ҳаёл ва тасаввур кучи билан яратилган тимсол. Унда оддий инсоний хислатлардан кўра, илоҳий сифатлар устун ва характерлидир. Шу боис, бу жиҳат Шайх Санъондек пири муршидни ўз гирдобига тортмасдан қўймасди.

6. «Барча ишда, ҳам амалда, ҳам фаолиятда Маҳбуб амрига итоат этиш, тоату ибодат билан яшаш».

Навоий Шайх Санъоннинг итоаткорлигини қуйидаги жозибали мисралар билан ифода этган:

Неки амр этса пари рухсора ёр,

Ошиқи девонаға не ихтиёр ! .... (88-б.).

Тарсо қизининг Шайх олдиға қўйган шартлари оғир, лекин ҳақиқий ишқ маслагига бу ошиқ йўлидаги тузоқ бўлиб, ундан ўта олган кишигина ошиқ ҳисобланади.

7. «Ошиқнинг истаган нарсаси Маҳбубга етишиш учун бўлади». Бундай ишқ талабини Аттор қуйидагича ифода этган:

Шайх аз фармони чонон сар натофт,

К-онки сар тобад, зи чонон бар наёфт.

Рафт Шайхи Каъба, пири кибор,

Хукбонй кард соле ихтиёр -(28 сах.).

(Мазмуни: Шайх жононнинг фармонидан юз ўгирмади, юз ўгирганда жонондан лутф топмаган бўларди. Каъбанинг шундай улуф шайхи бир йил чўчқа боқишни ихтиёр қилди).

Агар мазкур мавзуга тасаввуф нигоҳи билан боқсак, Шайхнинг чўчқабоқарлиги нафсни енгиш, маъшуқа амри билан бир йил гўлаҳтга ўт ёқиш азоб-машаққатга кўникиб, нафсни синдириш ва ўзни поклаш деган гап.

8. «Ошиқ Маҳбубнинг озгина лутфини кўп ўрнида кўрадиган, ўзининг чексиз заҳматиани оз деб биладиган бўлиши керак»:

Пардадин айлаб назар зори сари,
Ёшурун боқиб гирифтори сари-(82 б.).

Шайх Тарсо қизининг ҳуснига бир қиё боқиши биланоқ унга маҳлиё бўлиб қолади. «Миръот-ул-ушшоқ»даги парда ошиқ ва маъшуқ ўртасидаги монеликка ишора. Тарсо қизи рухсоридаги парда-ни озгина очгач, Шайхни ўзига маҳлиё этади, қолади.

9. «Маҳбуб жамоли мушоҳадасида ҳайрат ва ҳаяжонга тушади».

Навоийнинг «Лисонут-тайр»ида Шайх Санъон тарсо қизини кўргач қуйидаги ҳолатга тушганлиги тасвирланганки, адибнинг юксак маҳорати, шеър санъатларидан жозибали фойдаланганидан далолат беради:

Шайх кўнглига чоқилғоч ўйла барқ,
Шўъла дарёсига жони бўлди ғарқ.
Асради ўзни кўп истиғфор этиб,
Оғзида «Лоҳавл»ни такрор этиб -(75 - б.).

Юқорида келтирилган байтларда «Лоҳавла» сўзининг ўзига хос чуқур фалсафий-тасаввуфий маъноси борки, уни изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу дуо ислом динига мансуб бўлганлар учун ногаҳоний кўрқинч, фалокат ва турли офатлардан сақлаш учун Аллоҳдан мадад тилаб ўқилади. Шайх Санъон ҳолати ҳам шу алфозда

эди. У тарсо қизи ҳусн-жамолини кўргач, ўзидаги бор имкону идрокини йўқотади. Кўнглида васваса ва кўрқинч пайдо бўлади, бу дину иймондан айрилиш кўрқинчи, бу мазҳабу мартабадан воз кечиш кўрқинчи, бу ҳайратдан ва ишқ шавқидан мислсиз азобу уқубатларга гирифтор бўлиш кўрқинчи эди.

Алишер Навоий биргина шу мисра орқали нафақат юқорида келтирганимиздек Шайхнинг психологик ҳолатини тасвирлайди, балки ... «Лоҳавл»ни такрор этиб», деб келтириш билан Аллоҳдан ўзга ҳамма илми, мартабаси, мазҳабу даражаси, имкону иқтидоридан қатъий назар, ҳайратланишга, саросимага тушишга, ногаҳоний ҳодиса ва воқеалардан, оқибати номаълум бўлган бир лаҳзали ҳолатлардан кўрқинч ва васвасага тушиши табиий эканлигини ҳам ифодалайди.

Фақат яратганнинг ўзи бу ҳолатлардан мустаснодир. Шу сабабга кўра, ҳамма вақт инсон танг қолган пайтда ундан мадад сўрайди.

Тожик олими М.Ҳазратқулов ишқнинг икки кўриниши тўғрисида қуйидагиларни ёзади: «Ишқ, тасаввуф бўйича, моддий жаҳон ривожининг ички қуввати. Чунки у эзгулик нуридан ҳусн тариқасида биринчи бўлиб пайдо бўлади. Шу нуқтаи назардан, улар ақидаларига биноан, жамолпарастлик кўп босқичлардан иборат бўлиб, унинг биринчи зинасини майлу ҳавас, шаҳват ёхуд жинсий ишқ ташкил этади. Унинг ниҳоний мартабасини эса ирфоний ишқ ташкил этади»¹. (Таржима бизники -Ф.И.).

Агар, биз, Шайх Санъон ишқини шу меъёр билан кўриб чиқсак, бу ишқ жисмоний бўлмасдан, ирфонийдир. Аттор ва Навоий ҳам Санъон ишқи, унинг муҳаббатга муносабати заминиди «маънавий ишқ»ни назарда тутганлар. Қисса сюжети, воқеалар ривожиди ҳам муаллифларнинг шу ғояда эканликларидан гувоҳлик беради.

¹ Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе, 1998. 124 саҳ.

10. «Маҳбуб мушоҳадаси ва висол шавқи ошиқда камаймасдан, балки борган сари орта борали, ҳар лаҳзада янги шавқ-завқ пайдо бўлиб, унинг ақлини эгаллайди. Зеро, ошиқнинг қалби ўз маъшуқасига тегишлидир ва маъшуқадан ўзгага боқишни шууридан узоқлаштирган. Бу ошиқнинг маҳбубга сингиб, ваҳдати вужуд фалсафасидан иборат. Ушбу ҳолат Атторда қуйидагича ифодаланган:

Ишқ бар қону дили ў чира гашт,
То зи дил навмеду аз чон баргузашт.
Гуфт чун чон бирафт чӣ қои дил аст,

Ишқи тарсозода кори мушқил аст-(81 саҳ.,18с.).

(Мазмуни: Ишқ унинг жону дилига тушди, у жонилин кечиб, ўзидан ноумид бўлди. Ўзига деди: «Жоним кетгандан кейин, дилнинг ғамини сийишга не ҳожат?» Тарсо қизи ишқи мушқилдир).

Навоийда:

Ишқ ёқиб жисм ила жониға ўт,
Куфр солиб дину иймониға ўт...
Ишқ айлаб рӯзгорин ҳам қаро,

Тун худ айлаб йўку борин ҳам қаро (-77 - 6.).

Шайхнинг бошига бу каби қаттиқ иш ҳеч тушмаган, у, ниҳоятда, эзилган ва заиф эди. У ишқ зулмидан зор ва беҳол бўлиб, бутхона тупроғида хору зор аҳволда ётарди. Ишқ унинг жисм ила жониға, куфрлик дину иймониға ўт ёққандай бўлди. У кўз ёши тўкиб ётар, ҳар дамда оғзи қурир, кўнглидаги ўтнинг шўъласи нафасидан чиқар эди. Ишқ унинг рӯзгорини қаро қилган бўлса, тун уйқусининг кушандаси эди.

С.Олимов ёзади: «Ислом ҳукмрон бўлган Ўрта асрлар шароитида Шайх Санъоннинг бу ҳаракати (ишққа гирифтор бўлиши) катта жасорат ва исён эди. Диний ақидалар ва ирқий тушунчалар

жамиятнинг етакчи идеологияси бўлиб турган бир даврда, ислом динидаги кишининг христиан қизига ўз муҳаббати ва садоқати ҳақида ошкора гапириши ва бу йўлда ҳатто ўз эътиқодидан ҳам воз кечишини тасвирлаш мазкур асарнинг асосий нафоси ва мазмунини ташкил этади. Навоий бу асарда жуда катта шахс ва муҳаббат эркинлиги ғоясини ўртага ташлайди. Бу ғоя ўз моҳияти эътибори билан феодал жаҳолатига қарши қаратилган бўлиб, соф ва эркин инсоний муҳаббатга тўсиқлик қилувчи консерватив ва реакцион диний ақидаларга кескин зарба беради.»¹.

Солик ўз пири олдида камтарин, хоксор бўлгани каби, ошиқ ҳам маъшуқаси олдида хоксор, камтарин бўлиши, манманлик ва бошқа ёмон хусусиятларини канда этиши керак. Ушбу асарларда Шайх Санъон дийдорга ниёзманд ошиқ сифатида кўрсатилган. Маъшуқа эса /тарсо қизи/ ноз эгаси, яъни истиғноли жафокор золим сифатида кўрсатилган. Агар Шайх Санъон ниёзманд бўлмаганида, Тарсо қизининг висолига муяссар бўлмас эди.

Таъкидлаш жоизки, ишқнинг поёни «фано»дир. Навоий «фано»нинг шарҳи юз рисола бўлишини таъкидлаб ўтган. Тасаввуф аҳлининг қарашича «фано» Аллоҳнинг фазлу раҳмати натижасидир. Солик ўзининг фаного эришганини билмаса, фанонинг олий босқичига етган бўлади.

Профессор А.Ҳайитметов Шайх Санъон ошиқлиги ҳақида бундай ёзади: «Оташин ошиқ-Шайх Санъон образи ҳаётий образ бўлиб, Навоий унинг ишқий кечинмаларини, қалб ғалаёнларини очишда ўзининг бор шоирлик маҳоратини ишга солади. Бу билан шоир бу асарни ўқиган ҳар қандай ўқувчида зўр ҳаяжон уйғотади.

Мана, Шайх ўзининг чексиз, лекин бахтсиз севгиси изтироблари ҳақида фалакка мурожаат қилиб нималар дейди:

¹ Олимов С. Ишқ, ошиқ ва маъшуқ. Тошкент «Фан» 1992 й. 63-бет.

Юз бало жониға чун бўлди насиб,
 Дер эди ҳолиға йиғлаб ул ғариб.
 Ким: -«Бўлур ҳар лаҳза ранж афзун манга,
 Не эдиким қилдинг, эй гардун манга !
 Офиятдин ишқ сори бошладинг,
 Юз ёнар ўт ичра боре тошладинг.... -(77-бет).

Бундаги ҳар бир байт Шайхнинг дард оламини, ҳаётдан, тақдирдан норозилигини ёрқин акс эттиради»¹.

Алишер Навоий Шайх Санъон ишқини баён этаркан, унинг фақат ишқу муҳаббатини очиб бермасдан, дунёқарашининг зоҳирӣ ва ботинӣ жиҳатларини ҳам кўрсатиб боради. Навоийнинг фикрича, муҳаббат жамиятга бирор фойда келтириши, унинг олға қараб боришига ёрдам берувчи асосий омиллардан бири бўлиши керак.

Ушбу бўлимни бундай хулосалаш мумкин:

1. Фанога етиш учун тасаввуф аҳли, албатта, зарур босқичларни ўтиши шарт. Алишер Навоий таъбири билан айтсак:

Ким эрур бу тўрт такбири фано,
 Ул икки бу тўрт ифноси /махв этувчи/ яно. -(87-бет).

2. Шубҳасиз, дostonдаги ишқ-муҳаббат мавзуга бағишланган асарлар ичида энг яхшиси Шайх Санъон ҳақидаги ҳикоятдир.

3. Маълумки, тасаввуф аҳли олдида ҳаёт, яшашнинг ўзиёқ ишқ. Шунинг учун ҳам Шайх Санъон образи ҳам ишқсиз бўлиши мумкин эмасди. Чунки Агтор ва Навоий Шайх Санъонни Шайхул-машойих даражасида кўрсатар эканлар, уни олим даражасига кўтарганлар. Агар уни ишқдан беҳабар этиб кўрсатганларида, уни авомлик даражасига тушириш билан тенг эди.

4. Шундай экан, ҳаётнинг ўзи ишқ деб тушунилар, демак, илм ўрганиш ҳам буюк ишқ. Бунда Ҳақнинг—Аллоҳнинг ўзи бор моҳияти

¹ Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг Шайх Санъон ҳақидаги қиссаси. Тошкент 1962 й. 9-10-бетлар.

билан ўрганилади, мавҳум сирлари ойдинлашади. Демак, илм ҳам ҳақиқатни билиш, Аллоҳни англаш, унга етиш сари ташланган қадам.

5. Ҳақиқатан — соф тасаввуфий, яъни Аллоҳни англаш маъносида тушунилганда ҳам, ҳозирги маънода тушунилганда ҳам илм билан етиладиган энг олий нуқта Шайх Санъоннинг ишқи, инсоннинг ўзини англашга, худога яқин боришга кўмаклашади. Шайх Санъон ишқи — Мажозий ишқ бўлиб, мўмин бандани яъни, Шайхни ўз парвардигорига яқинлашишига воситадир. Тасаввуфий тушунчада, Аллоҳ ҳар нарсада зухур қилади ва меҳри бандалар қалбига жойлашади. Парвардигор тажаллийси тарсо қизининг чехрасида жилва қилар экан, уни кўргач, Шайх Санъон волаву шайдо бўлиб қолади ва унинг васлига етиш учун бутун борлигидан воз кечиб, унинг дийдорига интилади. Бу эса тасаввуф таълимоти учун табиий бир ҳолдир.

II. 2. «ШАЙХ САНЪОН ҚИССАСИ»ДАГИ ТУШЛАР ТАЛҚИНИ

Ислом дини ақидалари ҳақида сўз борганда, қайси мавзуда баҳс бормасин, гап Аллоҳ таолонинг қудратига бориб тақалади ва шу ҳақиқат турли ҳолатларда намоён бўлиб, ўз тасдиқини топади. Аллоҳ қудратининг кўп қирралиги, чексизлиги борлиқ ва ундаги барча ажойиботларнинг тимсолида намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, Аллоҳнинг илми ва ҳақиқати чексиздир. Шундай далиллардан бири, инсонларнинг кашфу каромат кўрсатиш ва фавқулудда хислатларга эга бўлиш жиҳатларидир.

Ислом тарихи ва тасаввуф таълимоти шуни кўрсатадики, кашфу каромат руҳий камолотга етган, ақлу заковат, зеҳн, тафаккурга эга бўлган фаҳму фаросатли инсонларга насиб этган.

Кашфу каромат турлари жуда кўп ва улар турли авлиёлар ҳаётида турлича содир бўлган ёки амалга оширилган.

Туш билан боғлиқ каромат, башорат ва ишоралар ҳақида кўпгина ривоятлар мавжуд. Аммо, айти ҳақиқатга айланган ёки алоҳида маънога эга бўлган башоратли тушлар фақат баркамол инсонларга насиб этган. Бундай хислатли инсонларни Аллоҳнинг севган вакиллари деб билмоқ ва улар содир этган кароматларни Аллоҳ ато этган илму ҳақиқат деб қабул қилмоқ лозим кўринади.

Тадқиқотда «Шайх Санъон қиссаси»даги қатор тушлар ҳам маълум кашфу башоратлардан холи эмаслиги кўрсатиб берилган. Бунда юз бериши мумкин бўлган воқеалар олдиндан ўз башоратини намоён қилган.

Маълумки, комилликка эришган шахслар эса фавқулодда хислатларга эга бўлиши ва авлиё сифатида турли мўъжиза ва кароматлар кўрсатиши мумкин ва маълум. Бас, шундай экан, Шайх Санъон тушлари ҳам рост тушлар сирасига киради. Атор ва Навоий бу ғояни ҳассослик билан ўз қиссаларида ифода этганлар.

Атор ёзади:

Гарчи худро зиндаи асҳоб дид,
Чанд шаб ҳамчунон дар хоб дид.
К-аз Ҳарам дар Рум афтодӣ мақом,
Сачда мекардӣ бутеро бардавом-(78, саҳ.17-18).

(Мазмуни: Бир неча тун тушида ўзини суҳбатдошлар ичида юрган ҳолда кўрди. Яна уйқусида Маккадан Румга борган эмиш ва бутга сажда қилармиш).

Бу байтлардан кўринадики, Шайх кетма-кет бир неча марта тушида Каъбадан Румга бориб, бутга сажда қилаётганлигини кўради. Шайх Санъон бу ҳолатдан ҳайратланади:

Чун бидид ин хоб бедори чаҳон,
Гуфт дардову дарего, к-ин замон.

Юсуфи тавфиқ ҳар чоҳ уфтод,

Уқбаи душвор дар роҳ уфтод—(79-18 с.).

(Мазмуни: Ушбу тушни кўргач, ўзига у «водареғо» деди. (Машҳур қиссадаги) Юсуф қудуққа тушгандагига ўхшаш оғир иш юз берадигандай бўлмоқда).

Шайх авлиё бўлганлиги боис бу тушнинг таъбирини ва ундан келадиган оқибатни сезади. Дину иймон йўлида оғир синов ва машаққатли тўсиқлар борлигини тушуниб, афсус ва надоматлар билан муридларига мурожаат этади:

Охируламр он ба дониш устод,

Бар муридон гуфт: «Корам уфтод.

Мебибояд рафт сўи Рум зуд,

То шавад таъбири ин маълум зуд». —(79, -18 с.)

Шайх тўрт юз муриди билан йўлга тушади ва Рум шаҳрига етиб боради, тарсо қизини топиб, унга ошиқ бўлиб, унинг шартларини қабул этиб, зуннор боғлаб, бутта сажда қилади. Бир сўз билан айтганда, Шайх Санъоннинг туш таъбири тўлиқ ўз тасдиқини топади.

Энди ушбу ҳолатни Навоийнинг «Шайх Санъон қиссаси»да кўрайлик:

Неча тун бир туш анга кўргуздилар,

Ришгаи сабру қарорин уздилар,

Уйғониб ҳолига истиғфор эди,

Юмса кўз, ул тушга -ўқ такрор эди—(71-бет).

Навоий талқинида ҳам Шайхнинг бир неча тушлари такрор-такрор бир воқеадан башорат берганини кўрамиз, бу сатрларда ҳам Шайх бегона жойда сайр қилиб юрар экан ва бу макон Рум мамлакати эмиш. Бу ерда бир бутхона ичида у маст ҳолда турар, ибодатхона аҳли каби бутпарастликка юз тутган эмиш:

Ким матофи эрди бир бегона бум,
 Айласа маълум, ул бум эрди Рум.
 Онда бир дайр ичра эрди зору маст,
 Мастликдан дайр элидек бутпараст —(71-б.).

Иккала шоир талқинида ҳам туш кўриш манзараси қарийб бир хил тасвирланган. Лекин Навоий туш кўриш воқеасини башорат шаклида Шайх Санъон шахси орқали жуда ишонарли ва асосли қилиб бера олган:

Ҳарна кўрса воқеа таъбир анга,
 Кўргани-ўқ юзланиб бир-бир анга —(71-бет).

Бунда Навоий бир томондан, Шайхни ботиний ҳолати орқали авлиё эканлигини таъкидламоқчи бўлса, иккинчидан ўз кашфу кароматига ишонч ва эътиқодли бўлган Санъон учун кейинги ҳаракатлари, жумладан, муридлар билан Рум сари сафар қилишига замин яратиб беради. Натижада, Шайх Санъон тақдири азалдан қочиб қутилиб бўлмаслигини, тақдирга тан беришдан бошқа иложи йўқлигини кўрсатади.

Чун бу туш бўлди муқаррар ганжи роз,
 Деди: «бўлмас бу балодин эҳтироз.
 Ботроқ ул кишварга азм этмак керак,
 Ҳар қаён тортар, қазо-кетмак керак —(71-бет).

Албатта, Навоий талқинида ҳам Шайх Рум зиёратига бориб, тарсо қизига ошиқ бўлади ва тушда кўрган воқеалари амалда намоён бўлади.

Абдуллоҳ Ибн Аббос жаноб пайғамбаримиздан тушларни сифатланг, деб сўраган эканлар. Расули акрам: «Туш—бу ваҳийдир. Аллоҳ таолодан келадиган яхшилик ва ёмонликлардан туш эгасини хабардор қилади. Токи ул мағрурлик билан яратувчи амридан

гофил бўлмасин»-деб жавоб берган эканлар». Ушбу маънони Алишер Навоий қуйидагича талқин қилади:

Воридоти Аршдин пайғомдек,
Воқеъоти ваҳй ила илҳомдек --(70-бет).

Бу ерда шоир Шайх Санъоннинг хабар ёки ваҳийнинг илҳоми тарзида баён этиш билан, Шайхнинг ақлу заковат, фазлу фаросатда бошқалардан юқори туришини асослаган. Бизга маълумки, шундай рутбага эришган кишиларгина кашфу башорат ва мўъжиза кўрсатиш имконига эга бўлади. Навоий ушбу байтлар орқали кейинги воқеаларнинг содир бўлишига ўқувчини ишонтиради.

Мазкур қиссага кенгроқ назар билан қараб, уни чуқурроқ таҳлил этиш ниятидамиз. Бунга иккала адибнинг туш мавзуида башоратга эга бўлганликлари, бу масалага қайта-қайта мурожаат этганликлари тақозо этмоқда. Шайх Санъон Рум мамлакатада қолиб, ўз дину иймонидан воз кечиб, тарсо қизи динига киргач, муридлари ноумид бўлиб Каъбага қайтиб кетадилар. Шайхнинг бошқа бир эътиборли муриди эса бу вақтда сафарда эди. Бу мурид ҳақида Аттор шундай ёзади:

Шайхро дар Каъба ёри чуст буд,
Дар иродат сахту сабот менамуд.
Буд бас бинандаю бас роҳбар,
3-ў набудй шайхро огоҳтар (-94,95, 29 с.).

(Мазмуни: Шайхнинг Каъбада бир муриди бор эдики, ҳаммадан иродали, ақлли эди ва Шайх аҳволидин кўпроқ огоҳ эди. У бошқа муридларидан донороқ, сарварроқ ва Шайхнинг аҳволидан бошқалардан яхшироқ хабардор эди).

Ушбу мурид сафардан қайтиб, Шайх бошига тушган Рум воқеаларидан огоҳ бўлгач, бошқа муридларни қаттиқ маломат қилади. У билан бошқа муридлар қирқ кеча-кундуз Аллоҳга тавбаю

тазарру қилиб, шайхни тўғри йўлга ҳидоят қилишни сўрайдилар. Охир-оқибат дуову илтижолари мустажоб бўлиб, эътиқодли мурид тонг палласида, ярим уйқу, ярим бедорлик-мудроқ ҳолатда башоратли бир туш кўради.

Атторда:

Баъди чил шаб он муриди покбоз,

Буд андар хилват аз худ рафта боз.

Субҳидам бода баромад мушкбор,

Шуд ҳаҳони кашф бар дил ошкор (96-97саҳ.-31-32 с.).

(Мазмуни: Қирқ кеча ўша пок хилқатли мурид хилватда ўтириб (худодан Шайхни қутқаришни илтижо қилди.) Шундай пайтда шабада эсиб, кашфиёт юз беради.)

Навоийда:

Тангри даргоҳида ринди покбоз,

Кечаю кундуз тўкар эрди ниёз... (96-б.).

Субҳ бўлди заъфдин беҳол ўзи,

Кўз юмиб очгунча ёпилди кўзи (114-145-б.).¹

Юқоридаги парчаларни бир-бирига қиёсласак, ҳар иккала шоир ҳам туш тонг пайти, мудроқ ҳолатда кўрилганлигини таъкидлашмоқда. Албатта, бу бежиз эмас. «Туш қаттиқ уйқуга кетганда ҳам, уйқу ва уйғоқлик орасидаги мудроқ ҳолатда ҳам юз беради. Айниқса, шоҳлар уйқу ва уйғоқлик орасидаги тушни қадрлаганлар, чунки бунда киши руҳининг ғайб оламига уланиши муқаррар деб қаралган».²

Иккала шоир талқинида ҳам содиқ мурид тушига пайғамбар Муҳаммад (с.а.в) кириб, Шайхнинг ўз эътиқод ва маърифати сари қайтганидан башорат беради.

¹. Бу байтлар А.Навоийнинг 15 томлик тўпламида йўқ, ушбу байтни А.Навоийнинг «Лисонут-тайр» ЎзССР Фанлар академияси Ҳ.Сулаймонов номидаги кўлёзмалар институти томонидан тайёрланган нусхасидан олинди. Тошкент: Фафур Фулом. 1991.-114-115-б.

²Тафлисий. Комилут-таъбир. Душанбе, 1993 с. саҳ.12..

Атторда:

Мустафо гуфт, эй ба ҳиммат бас баланд,
 Рав, ки Шайхатро бурун кардам зи банд.
 Ҳиммати олият кори хеш кард,
 Дам назад то Шайхро дар пеш кард(98 сах., -32 с.).

(Мазмуни: Пайғамбар (с.а.в.) унга дедики, бор, Шайхнингни озод қилдим. Баланд ҳимматинг қўл келди. Лекин у Шайх олдиға тушмагунча ҳеч нарса демади).

Ушбу ҳолатни «Лисонут-тайр»да қуйидагича ўқиймиз:

Деди юз минг лутф ила шоҳи расул,
 К-эй очилгон боғи уммедингта гул.
 Сидқ ила ниятингта офарин,
 Саъю олий ҳимматингта офарин.
 Ҳақ нажод этди каромат, шод бўл,
 Шукр айлаб қайғудин озод бўл-(115-6.).¹

Юқоридаги парчаларни қиёсласак, мазмун ва моҳиятда маълум умумийликни кўрамиз. Иккала қиссада ҳам содиқ мурид тушида Муҳаммад Мустафо /с.а.в./га пешвоз чиқиб, унинг ҳузурига юз тубан тушиб, ўз эҳтиёжини арз этади. Пайғамбар эса лутф ва табассум ила содиқ муриднинг нияти ва ожизлик билан Аллоҳ даргоҳига ёлборишларига офарин айтади, муридларнинг ҳиммати ва садоқат билан уларнинг тавбаю истиффорлари ижобат бўлганлигини башорат қилади. Муридлар қайтадан ўз пирларини излаб Рум диёрига борадилар. Устозлари ҳақиқат йўлига қайтиб, нажот топганининг шоҳиди бўладилар. Тушда берилган башорат амалда ўз тасдиқини топади.

Аттор ва Навоий башоратли тушни тасвирлаш жараёнида жуда улкан инсоний хислатлар мажмуини ҳам шакллантириб борадилар. Юқорида келтирилган парчалар ва қиссадаги мазмунга

назар ташласак, воқеалар орасида чуқур мантиқий боғланишни кўрамиз. Тасаввуф таълимотига кўра, мурид муршид иродасига батамом бўйсиниши ва унинг иродасини ўз иродаси деб билиши шарт. Бу эса эътиқод, ишонч, пир йўлини тўғри деб билиш демакдир.

Ушбу ақидани яхши билган Аттор ва Навоий дину иймонидан айри тушган пирнинг нажот топишини муридларнинг сидқ ва эътиқод билан қилган муножоту дуолари натижаси деб талқин қиладилар:

Атторда: ¹

Чумларо чил шаб на хўр буду на хоб,
 Ҳамчу чил шаб рўз на нону на об.
 Аз тазаррўъ кардани он қавми пок,
 Дар фалак уфтод чўши сабънок (99—33 с.).

(Мазмуни: Улар қирқ кечаю кундуз емай, ичмай, ётмай, дуо қилиб юрдилар. Оқибат фалак ларзага тушди. Қирқ кечаю кундуз фақат дуо ва ёлбориш, еб-ичишдан ўзини тийиш билан ўтди. Муридлар оҳидан, ҳатто, фалак ҳам мушқил аҳволда қолди.)

Навоийда:

Иш — анга қилмоқ муножоту дуо,
 Айлабон шайхига махлас муддао.
 Кўб дуо қилди, чу айлаб изгироб,
 Тенгри ҳам қилди дуосин мустажоб(96-б.).¹

Мисоллардан кўринадики, иккала аллома ҳам барча тушлар башоратли, деган ақидадан узоқдир. Улар, башоратли туш фақат сидқ ва поклик, ниёзмандлик ва эътиқодга эга бўлган шахс ва парҳезкор соликларга насиб қилишини уқдирадилар. Шу қатори, ўқувчини кейинги воқеаларнинг содир бўлиши эътиқодли

¹ Ушбу байтлар ҳам Навоийнинг юқорида номи келтирилган асаридан олинди. (115-б.).

муриднинг тушига пайғамбар башорат беришига замин яратганлар. Шу билан бирга, улар бундай хислат ёки мартаба кишига тинимсиз меҳнат, риёзат, дину иймонига содиқлиги ва тавбаю тазарруга ружуъ қилганлиги натижасида насиб этади, -деб талқин қилганлар.

Қиссада Шайх ўз йўлига қайтиб, хотирасидан кўтарилган барча ҳикмату дониш ва Қуръон оятларини эслагач, кўп шикасталик билан тавбалар қилиб, дўст /мурид/лари билан Ҳижозга қайтиб кетади. Ана шундан кейин тарсо қизи туш кўради. Бу туш ҳам ўз таъбири ва башоратлари билан диққатга молик бўлиб, Агтор томонидан қуйидагича талқин қилинади:

Дид аз он пас духтари тарсо ба хоб,

К-уфтодй дар канораш офтоб,

Офтоб он гоҳ бикшода забон,

К-аз пай шайхат равон шав ин замон(100-101 саҳ., 33 с.).

(Мазмуни: Ундан кейин тарсо қизи тушида қуёш ёнига тушиб нур соча бошлагач деди: Шу заҳоти Шайхнинг орқасидан йўлга туш(ва унинг динига кир). ?

Агтор бунда тарсо қизининг қўйнига қуёш нурларини кирганини кўрсатиб, унга шайх дини ва оинига киришни башорат қилади. Муаллиф бу илоҳий нур — иймон ва маърифат нури эканлигини таъкидлайди, чунки тушдан уйғонган тарсо қизиди энди ўзгача шавқ, дард ва ажиб самимий жўшқинлик пайдо бўлади. У пушаймонлик ва паришонҳоллик билан содир этган хатолари учун тавбалар қилиб, Шайх томон юзланади:

Зор мегуфт, эй худои корсоз,

Авратам аз кор мондаам боз...

Марди роҳе чун туеро раҳ задам,

Ту мазан бар ман, ки беогоҳ задам(-101 саҳ., 34 с.).

(Мазмуни: Зор йиғлаб дер эди, эй Парвардигор, мен бир бечора аёлман. Билмасдан сени йўлдан оздирдим, Мендан хафа бўлма, (гуноҳимни кечир).

Навоий «Шайх Санъон»ида эса ушбу манзара ўзига хос талқинда берилган. Навоий Шайхнинг пок кийимларни кийиши рамзи орқали унинг ички дунёсининг мусаффоликка юз тутганини, Аллоҳ йўлига сидқ-сафолик билан кириб келганлигини чиройли сатрларда баён этган. Бу ҳолат фақатгина Шайхни эмас, балки унинг мурид ва дўстлари қалбида ҳам поклик руҳиятини бахш этади:

Шайх кийди хирқа, айлаб ғусли пок,
Бўлдилар асҳоб бори завқнок...
Шайх чун азм айлабон Батқо сори,
Келдук энди маҳваши тарсо сори (98-бет.).

Иккала қиссада ҳам, кўрган тушидан кейин тарсо қизининг кўнгли ислом дини ва завқи билан лиммо-лим бўлиб, Шайхни излашга киришгани тасвирланади.

Яна бир диққатга сазовор жойи шундаки, тарсо қизининг ислом динига мойил бўлиб, зору саргардонлик билан Шайх томон келаётгани Шайх Санъонга маълум бўлади. Бу ҳам ўзига хос каромат турларидан бўлиб, қиссаларда қуйидагича тасвирланган.

Атторда:

Шайхро эълон карданд аз дарун,
К-омад он духтар зи тарсой бурун (102 сах.,34 с.).

(Яъни: Шайхга маълум бўлдики, тарсо қизи ўз динидан воқеъ кечти).

Кашф бўлди Шайхи олийжоҳга,
Ҳам муриди раҳрави огоҳга...
Зоҳир этти шавқи ислomini ҳам,

Исои руҳуллоҳи аъломини ҳам (100-101-бет.).

Хулоса тариқасида айтиш жоизки:

1. Туш билан боғлиқ ушбу кашфу башоратлар Аттор ва Навоий талқинида ишончли ва жонли қилиб тасвирланиши бежиз эмас. Чунки ҳар иккала шоир ҳам ушбу мавзун и ёритишда Куръон, Ҳадис, фикҳ илми ва тасаввуф ақидаларига суянган ҳолда талқин қилинган.

2. Аттор ва Навоий жаҳон адабиётида асарлари чуқур донишмандлик ва ижтимоий-фалсафий мазмун билан суғорилган буюк сўз санъаткорлардирлар. Бадиий ижодда мураккаб аллегориялар, символлар, муайян назарий тушунчаларни ифодаловчи образ-истилоҳлар, қаҳрамонлар ички дунёсини кўрсатишда улар руҳиятининг кучлилиги, хаёлий кечинмалар, ҳатто, тушида кўрадиган ҳодиса-воқеалар тафсилотлари билан кўрсата беришлари мазкур адибларнинг ҳам юксак маҳорати ҳам адабий-эстетик диди, чуқур фалсафий мушоҳадаларидан далолат беради.

3. Шундай қилиб, Аттор ва Навоийнинг сўнгги йирик асари ҳисобланган «Мантиқут-тайр», «Лисонут-тайр» ва улардаги «Шайх Санъон қиссаси» ўзининг ғоявий мазмуни, жанр хусусиятлари, образлар тизими, бадиий баркамоллиги ва бошқа жиҳатлари билан фақат ушбу шоирлар ижодида эмас, балки ўзбек ва тожик адабиёти тарихида ҳам жуда катта воқеадир. Ушбу асарлар жаҳон классик адабиётида мажозий-фалсафий дostonлар жанрида ёзилган ўлмас асарлар қаторида бадиий кашфиётнинг порлоқ тимсоли ҳам бўлиб қолди.

II.III. ШАЙХ САНЪОННИНГ КОМИЛЛИК СИФАТЛАРИ.

Тасаввуф аҳли ҳам, шариат аҳли ҳам пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ни Комил Инсон намунаси сифатида тан олганлар. Шу билан бирга, валийлар, орифлар, авлиёларни ҳам Комиллар қаторига қўшганлар. Алишер Навоий авлиёларга хос хислатларни «Насоимул-муҳаббат»

асари сўз бошисида махсус санаб ўтади. Чунончи: тавба, ҳалол луқма билан қаноатланиш, ўз касбидан топиб кун ўтказиш, шариатга риоя қилиш, тариқат одобини сақлаш, ўзини ўзгалардан устун билмаслик, ширин сўзли, раҳмдил, сахий, ҳалим, хушхулқ, сабрли, садоқатли ва вафоли бўлиш, ризо-розилик билан кун ўтказиш, риёзат, қўрқмаслик ва бошқалар каби хислатлар шулар жумласидандир. Шу тариқа, буюк алломаларнинг таъриф, таснифларида комиллик ўзига хос ахлоқ мажмуи ишлаб чиқилган. Бир сўз билан айтганда, комиллик ғояси катта ижтимоий- ахлоқий аҳамиятга эга бўлган инсонни чинакам эзгуликка ҳидоят қиладиган, ёвуз ва қабих ишлардан сақланишга кўмаклашадиган таълимот.

Илоҳиётшунос олим профессор Маҳмуд Асъад Жўшон фикрига кўра: «Барча нарсанинг усули бўлганидек, тасаввуфнинг мақсадга етишиш, комил инсон бўлиш учун қиланадиган ишларнинг ҳам ўз усул ва услублари, яъни тариқатлар бор»¹

«Тасаввуф тарихи» муаллифи ёзишича: «Оламнинг яратилишидан мақсад инсон, инсондан эса мақсад комил инсондир»²

Тасаввуф аҳли сиғинган идеал -- Комил Инсон- халқ идеали, адабиёт идеали бўлиб, Шарқнинг улуғ мутафаккир шоирлари ижодида асрлар давомида тасвирланиб келинмоқда.

Тасаввуф таълимотига биноан: «... Ёмон хулқлардан гўзал хулққа, ёмон амалдан эзгу амалга, нафс орзуларидан Ҳақ амрларига, бадан ҳокимиятидан руҳ салтанатига, моддий оламдан маънавий оламга, халқдан Ҳаққа, касратдан Ваҳдатга қалбан ва руҳан йўл очмоқ. Бу сафарни ниҳоясига етказган киши «Комил Инсон бўлиб, Ҳақнинг ойнаси ҳолига келади ва унинг ер юзидаги халифаси бўлишга лойиқ бўлади».³

¹ Маҳмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. Тошкент: Фан, 2001.—26-б.

² Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Тошкент: Истиқлол, 1991.—140-б.

³ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Тошкент: Истиқлол, 1991.—91-б.

Демак, Агторнинг «Шайх Санъон қиссаси»га назар ташласак, ундаги асосий ғоя Шайх Санъон образи орқали комиллик тимсоли талқин этилганлиги ва муаллиф томонидан ўзига хос жозиба ва услуб билан тасвирланганлигини кўрамиз. Масалан ушбу байтларга эътибор берайлик.

Агторда:

Ҳам амал, ҳам илм бо ҳам ёр дошт,
Ҳам аён, ҳам кашф, ҳам асрор дошт.
Мўй мебишкофт марди маънавӣ,
Дар каромоту мақомот қавӣ'. (78 с. 17 с.).

(Мазмуни: Илмига мувофиқ амал қиларди. Аён, кашф, асрордан хабардор эди. Маънийни чуқур билар эди. Мақомот ва каромотда устувор эди).

Ушбу байтларни диққат билан ўрганар эканмиз, байтлардаги кўпгина мақсадли сўзларни, шарҳ бериб, таҳлил қилишни лозим топдик. Одатда, ҳар бир байтда битта, ёки, иккита асосий сўз бўлса, ушбу байтда: амал, илм, аён, кашф, асрор, маънавӣ, мўйшикофӣ, каромот, мақомот асосий сўз бўлиб чиқмоқда. Шунинг учун ҳам ушбу мисраларни чуқурроқ ўрганишни мақсад қилдик.¹

1. Амал-орзу, умид. 2. Касбу кор, санъат. 3. Вазифа, мансаб. 4. Асар, таъсир. 5. Ноҳия (туман), музофот, вилоят. ?

Агтор байтидаги «амал» сўзи «касбу кор» маъносига яқин, саёю ҳаракат, иш маъносида келиб, Шайхнинг кўпдан кўп тоату ибодатга берилиб кетганини билдиради. Қиссадан маълумки, Шайхнинг кечаю кундуз ибодатда бўлгани, бир ҳаж ўрнига 50 дан ортиқ ҳаж қилгани унинг матонатидан далолат беради.

¹ Агтор Фариддин. Мантикут-тайр. қўлёзма нашр йили номаълум (муаллиф архиви) 109 саҳ. Изоҳ. Ушбу асардан кўп фойдаланганимиз боис бундан сўнг асар бети кўрсатилади.

² Бундан кейин «Лугат» деб берилади. (Тожиқ матнида бўлган сўзлар шарҳини тожиқча лугатлардан олдик).

«Илм»-луғатда, бирон соҳага оид маълумот тўплаш ҳамда билим, маърифатни англатади. Шайх Атторнинг талқинида илм шариат ва тариқатга оид маълумотга эга бўлишни билдиради ва Шайхнинг яхши билимига ишорадир.

Мазкур байтларда Аттор Шайх Санъон тўғрисида гапириб, уни шариат илмининг билимдонигина эмас, балки амалда билимини тадбиқ этадиган шахс даражасида кўрсатган.

Иккинчи мисрадаги «аён», «кашф», «асрор» сўзларининг мазмуни луғатда қуйидагича шарҳланган.

Аён-яқин, инкор, зоҳир, возеҳ, равшан маъноларини билдиради. Байтдаги «аён» эса «ошкор» маъносида келиб, Шайхга ҳамма бўлиб ўтадиган воқеа ҳодисалар маълум бўлиши, уни яқин ҳис этиши таъкидланмоқда. Бу хислатлар ўз навбатида Шайхнинг огоҳлик ва хабардорлик сифатидир.

Кашф-бирон нарсанинг кўриниши, парданинг очилиши, зоҳир қилмоқ, ошкор қилмоқ, матлабни кашф этиш, ғайб асрорининг очилиши, келажакни билиш.

Бунда Аттор «Кашф» сўзи орқали Шайх Санъонга олдиндан кўп нарса аён бўлишини, ғайб асрорининг билимдони тариқасида ҳамма нарсадан хабардорлигини уқдирган. Қиссада Шайхнинг туш кўриб зудлик билан сафарга чиқишини ҳам шу жиҳатдан деб талқин қилса бўлади.

«Асрор» — «сир» сўзининг кўплиги. Юқорида қайд қилганимиздек, Шайх Санъонга сирлар олами очик кўринган.

«Мўй шикофтан»-ҳар бир нарсани тўғри тушиниш, англаш, мағзини чақишдир. Байт мазмунидан маълумки, Шайх Санъон ҳамма нарсадан хабардор, ҳар бир нарсанинг моҳиятини биладиган ва ўйлаб иш қиладиган инсон даражасида.

Байтдаги Шайх Санъонга нисбатан «Марди маънавий» сифати берилганига алоҳида эътибор қаратмоқчимиз. Мумтоз адабиётимизда «маънавият» тушунчаси тез-тез учраб туради. Инсон руҳий оламининг тиниқлиги, поклиги, билим ва ахлоқий даражаси мукаммал шахсларга нисбат берувчи бу атама-сўз Аттор ва Навоий даврида ҳам айнан шу мазмунни касб этган. Шайх Санъондаги юксак инсоний хислат, шогирдпарварлик, Аллоҳга сидқи дил билан ёндошиш, руҳий, фикрий оламининг тиниқлиги боис Фарииддин Аттор унга «марди маънавий» баҳосини беради. Бу ўз навбатида «Атторнинг дунёқарашини билдирса, иккинчидан ўқувчини Шайх хислатларига эргашиб маънавий юксакликка интилишини истовчи, тарғиб этувчи адиб сифатидаги хислатини ҳам очиб беради.

Бундан ташқари, байтдаги «марди маънавий» Шайх Санъоннинг улуғворлигига ишора бўлиб, унда ҳам амал, ҳам аён, ҳам кашф, ҳам асрор жамул-жам эканлигидан далолат бермоқда. Яна бир жиҳатдан: «марди маънавий» бирикмаси билан Аттор Шайх Санъонни комил муршид даражасига етказган.

Тўртинчи мисрадаги «каромат» ва «мақомат» сўзлари ҳам «марди маънавий»нинг сифатлари бўлиб, инсоннинг комиллик даражасига етганига ишорадир.

«Каромат»-саховат, олийҳимматлик, жувонмардлик, мурувват маъносини билдиради. 2. Башорат, бирон ҳодисани олдиндан хабар бериш. 3. Бу сўз «авлиё кишининг фавқулодда ишни бажарганлиги» - сифатида ҳам талқин этса бўлади.

Ҳақиқатда, Атторнинг Шайх Санъони жўда саховатли, олийҳиммат ва жавонмардлик даражасида.

«Мақомат»-«Луғат»да 1. Мақом, жой, сукунат маҳали; 2. Мавқе, маврид; 3. Турар жой, ўтирадиган жой; 4. Даража, мартаба

ругба, поя; 5. Тасаввуфда такомулнинг даража ва мартабаси. Бу йўлни тасаввуф аҳли ўтмоғи зарур бўлган босқич¹.

Азизиддин Насафий ёзишича, «Ўз руҳини олий нуқтагача олиб чиқа олган ва олимлар руҳи билан алоқа боғлай олган киши маърифат ва поклик /сафо/ни охиригача етказиб, мақомларнинг адоғигача бора олади. Инсонликнинг ҳадди — чегарасини эгаллаган киши Комил Инсон бўлади ва кичик оламни якунлайди».²

Атторда Шайх Санъоннинг муршидлик сифатлари кўплаб мисраларда берилган. Шайхнинг комиллик сифатлари бошқа сўзлар ва бирикмалар орқали ҳам кўрсатилган.

Шундай қилиб, биз Атторнинг Шайх Санъонга берган тавсифларидан икки байтинигина таҳлил қилдик, халос.

Энди худди шу ёндоқи билан Алишер Навоийнинг Шайх Санъонига назар ташлайлик Шайх 50 йил шайхлик қилган, 400 муридга эга бўлган, амал, илм, аён, кашф, асрор эгаси. Шайхнинг 50 марта ҳаж қилиши, бутун умр умра ҳажини бажариши, намоз, рўза, суннатларни тўлиқ адо этиб, пешволарнинг пешвоси, кароматли соҳибмақом, табиб, билимдон деб сифатланган.

Кўриниб турибдики, Навоий Санъони юксак инсоний хислатларга эга Авестодаги «Эзгу ният, эзгу сўз, эзгу иш» (Пиндори нек, гуфтори нек, рафтори нек), Қуръондаги мўминларга берган тавсифлар тасаввуфдаги Комил Инсон олдига қўйилган талабларнинг қарийб барчаси Шайх Санъон характери, шахс сифатидаги моҳиятини белгилаган.

Илоҳиётшунос олими Маҳмуд Асъад фикрига биноан: «Тасаввуф тақво аҳли бўлмиш инсонларнинг ҳаёти тарзлари ўлароқ, бошнинг тожи бўлган, асрлар оша яшаган. Зеро, барча даврларда диндор инсонлар бўлган; барча даврларда холис, мухлис инсонлар бўлган

¹ Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. саҳ. 687.

² Насафий Азизиддин. Зубдатул-Хақоик. Тошкент. 1995, 24- бет

барча даврларда дунёни кўзга илмаган, манфаатларга аҳамият бермаган, фазилатларни ўзида мужассам қилган, фазилатли комил инсонлар бўлган.»¹

Қиссадаги Шайх Санъоннинг тарсо қизига ошиқ бўлиб, беҳудлик билан ишққа мубтало бўлиши, кўп маъноли рамзий иборалар билан тасвирланган. Масалан, қиссада қуйидагиларни ўқиш мумкин. Шайх Санъон бу гўзал чеҳрани кўради, ўзини йўқотади, ҳолсизланиб, аъзон бадани бўшашади. Аввалида сир бой бермасликка ҳаракат қилиб кўради, аммо ишқ оташи нишона уриб, атрофидагиларга сирини ошкор этади.

«Шайх Санъон Аллоҳ даргоҳига етган, ўзлигини таниган, ғайб асроридан хабардор авлиё. У шоҳлар пири муршиди, огоҳлар фахри, тариқатда ёрқин сиймолар, масалан, Жунайду Боязиддан қолишмайдиган, тўрт юз муриднинг пешвоси. Ночору ғамгинларга дуоси мустажоб бўлган шукуҳ эгаси».²

Шайх Санъон восили даргоҳ эди,

Кўнгли ғайб асроридин огоҳ эди—(70 б.).

Азизиддин Насафий «даргоҳ» сўзини пайғамбар маъносида ишлатган: «Инсонийлик ҳадди-чегарасини эгаллаган ҳар бир киши Комил Инсон бўлди ва кичик оламни якунлади.

Кичик оламни якунлаган ҳар бир одам Тангрининг улу оламдаги халифасидир, Тангри халифаси маъжуни акбар, иксир аъзам, кибрити аҳмар, жоми жаҳоннамо ва оинаи гетинамодир.

Ва аҳли аввал унинг хабарчиси, пайғамбар унинг даргоҳи бўлдилар».³

Насафийнинг юқоридаги фикрини инобатга олсак, Навоий «Шайх Санъон восили даргоҳ эди» дегани пайғамбарларга яқин, яъни Ҳаққ:

¹ Маҳмуд Ассад Жушон. Юнус Эмро ва тасаввуф. Тошкент: Фан, 2001. —26-б.

² Ф.Аттор «Илоҳийнома» /насрий таржима, талқин, тафсир/ Н.Комилов тайёрлаган. Тошкент, «Ёзувчи», 1994 йил, 54-бет.

³ Насафий Азизиддин. Зубдатул — Ҳақоик, Тошкент 1995 й. 22-23-бет.

етишган киши эди деган хулоса чиқади. Бу ўз навбатида Шайх Санъонни пайғамбардек азиз-пири комил бўлганлигига ишорадир.

Каъбада автод ила ақтоб аро,

Уйла эрдиким наби асҳоб аро (70-б.).

Навоий таъбирида Шайх Санъон Каъбада қутб даражасига кўтарилган. Уни кўргач одамлар: пайғамбаримизнинг саҳобаларида бири деб билганлар.

Халқ иршодига росих эрди ул,

Каъбада Шайхул-машойих эрди ул — (70-б.).

Кейинги мисраларда у «Халқ иршодига росих» деб ёзади. Ушбу байтдаги «иршод», «росих», «Шайхул-машойих» сўзларини изоҳлаб кўрайлик.

Иршод - раҳномолик қилиш, ўргатиш, йўлга солиш.

Росих - рухсат берувчи.

Шайхул-машойих - жамий шайхларнинг пешвоси.

Каъбада Санъон бошқаларга раҳнамо, одамлар учун рухсат берувчи, Каъбадаги шайхларга устоз ўрнида эди деган маъно чиқади ва яна бир бор унинг пири комиллигидан далолат беради.

Остоннинг гадойи шоҳлар,

Куллиғига муфтахир огоҳлар (70-б.).

Ушбу байтда диққатимизни қуйидаги асосий сўз ва бирикмала ўзига тортади: «остоннинг гадойи шоҳлар», «куллиғига муфтахир огоҳлар».

Шайх Санъоннинг Каъбадаги мартабаси шу даражада балан эканки, ҳатто, шоҳлар келиб ундан тиланчидек дуову мадад сўраш эканлар.

Огоҳлар-диндан бохабар, аҳли тариқатга Шайх Санъон бирор топшириқ берса, улар «менга бу шарафли инсон топшириқ берди», деб фахр қилар эдилар.

Кейинги байтда эса Шайхнинг бошқа сифатлари баён этилган
 «Ҳар дуоким қилса бир ғамгин учун,
 Қўл очиб хайли малак омин учун» (70-б.).

Байт мазмунидан кўриниб турибдики, Алишер Навоий ў қаҳрамони-Шайх Санъонни «восили даргоҳ» даражасига кўтариб баҳо берапти.

Маълумки, шариятда ва тасаввуф таълимотида худонинг эн яқин муқарраблари, фаришталардан Жаброил, Мекоил, Исрофил, Азроил, Улулазм; пайғамбарлардан Иброҳим Халилulloҳ, Мусо Калимуллоҳ, Исо руҳуллоҳ, Муҳаммади Ҳабибуллоҳ, «восили Даргоҳ даражасига етганлар. Лекин Навоий Шайх Санъонни ҳам «восил даргоҳ» даражасига кўтариб қўяр экан, шахс сифатида унинг пир комиллигини таъкидламоқда.

Навоий юқоридаги мисрада «Кўнгли ғайб асроридин огоҳ эди дейди. Шарият таълимотига кўра, сирру асрорни билиш маърифат бандаларга берилмаган, фақат Аллоҳга яқин одамларгагина берилга деб уқдирилади. Бундан маълумки, Шайх Санъон муршиди коми даражасига етган. Ушбу мақом-соликнинг ўзини тангри таолои яқинлашганини ҳис этиш ҳолати, Аллоҳ мавжудлигини бевосит сезиш, худо ниҳонини тушунишни англатади.

Кейинги байтда Шайхнинг бошқа сифатлари ҳам баён этилган
 Чехрай мақсудининг ўтрусида,
 Жилва айлаб кўнглининг кўзгусида (70-б.).

Тасаввуфда «кўнгилнинг кўзгуси» ибораси жуда кўп фойдаланилган. Бунда Шайх Санъоннинг Аллоҳга яқинлашиши борасид бир неча риёзат даштларини кезиши, азоб-уқубатлар заминиди ўзин англаш ва кўнгул кўзгусининг покланишигача етиши-яъни қалб кўзгусида Аллоҳни кўриши ҳақида фикр юритилмоқда. Умуман олганда, Навоий адабий-эстетик қарашларининг моҳияти-асосин

ташқил этувчи комиллик ғоясининг негизини ҳам, зотан, шахсни исломий эътиқод, тасаввуф ғоялари орқали тарбиялаб, пок қалбли, кўнгул кўзгуси мунаввар шахс даражасига етказишдир. Ана шундай хислатга Шайх Санъон ўз дини, ғояси, ақидаси, мол-мулки, муридлари, роҳат-фароғатидан кечиб, христиан қизи ишқига эга бўлади, бўйнига зуннор боғлаб, чўчқабоқарлик қилади, гўлаҳда ўт кўйиб кун кўради. Тасаввуф таълимотига кўра, буларнинг барчаси христиан қизи жамолида Аллоҳ нури ва ҳусни ҳувайдо бўлиши, Шайх Санъон эса шу гўзалликка кул бўлиб, барча монеликларни енгиб, шартларга кўниб, «кўнгил кўзгуси»ни пок этади, яъни Аллоҳ марҳаматидан баҳраманд бўлади.

Кейинги байтда ёзади:

Тўрт юз олдида асҳобу мурид,

Ҳар бир андоғким Жунайду Боязид (70-б.).

Алишер Навоийнинг юқоридаги фикри мазкур байтда янада такомиллашади, Шайх Санъон шахсияти ва мавқеини ойдинлаштиради.

Шайхнинг тўрт юз муридлари ва суҳбатдошлари бор эди, уларнинг мартабалари Жунайд ва Боязид мартабаларига тенг келадиган эди. Шундай мартабали муридларга пири муршид бўлиш — комилликнинг юксак белгисидир, дейди Навоий.

Алишер Навоийнинг Шайх Санъон шахсиятида фақатгина комиллик хусусиятларини жамлаш, тасвирлаш бош мақсад бўлиб қолмасдан, тасаввуф ва нақшбандия тариқати вакили тимсолида кўринган бу шахсда ислом оламининг обрўси, жамиятдаги мақоми кўрсатилган. Илоҳий ишқ Шайх қалбини эгаллаганлиги боис, бу дунё орзу-ҳаваси, ҳатто, динидан ҳам воз кечиб ишқнинг муқаддас даргоҳини юқори билади, ўзидан кечади ва илоҳий ишқ асрорига муте бўлади. Ана шу садоқат, изчиллик, Аллоҳ даргоҳига бўйсуниб

кириш унигина эмас, христиан қиз-маъшуқасини ҳам ислом ақидаси ва динига майл кўргизиб, Аллоҳга яқинлаштиради, исломни қабул қилади ва жон беради. Шу боис, Алишер Навоий дostonда сатрма-сатр Шайх Санъоннинг ижобий жиҳатларини ёрита боради, безайди, мақсадини равшан ифодалай бошлайди.

Навоийнинг Шайх Санъонга оид яна бир неча мисрасини кўриб чиқишни, лозим кўрдик. Худди шу тасаввуфий истилоҳларда Навоий фалсафаси, «Лисонут-тайр»нинг моҳият-мазмунни яширингандек кўринди, бизга.

Масалан, куйидаги байтни кўрайлик:

Воридоти аршдин пайғомдек,
Воқеоти ваҳй ила илҳомдек (70-б.).

Бу байтнинг мазмун моҳиятини билдириш учун воридот, арш, пайғом, ваҳй, илҳом сўзларига эътиборни қаратмоқчимиз:

Воридот-1. даромад, 2. олами ғайб/сирлар дунёсига оид/нарсалар хабар ҳодисаларнинг тасаввуф аҳлига тўла кўриниши.

Арш-Осмоннинг энг юқори қавати.

Пайғом-хабар, дарак /хушхабар/.

Ваҳй-илоҳий хабар.

Илҳом-шуур қилиш, илоҳий хабар, шуур, сезги.

Бу байтларда шоир Шайх Санъонга жуда юқори баҳо бериб, унинг ғайб олаmidан хабардор, макони эса фалакнинг энг юқори поғанасида демоқчи. Шайхга пайғамбарларга етганидек, хушхабарлар келиб тураркан. Бу нарсаларни ҳис этиш учун Аллоҳ томонидан Шайхга ваҳй берилган, демоқчи шоир.

Навоий Шайх Санъонни «восили даргоҳ», Каъбанинг миҳи, кутби, Шайхул-машойихи, «остонининг ғалойи, шоҳлар қуллуғига муфтахир огоҳлар», соҳибдуо, дуосига фаришталар ҳам омин қилувчи, соҳибмақсуд, қалб кўзгуси билан кўрувчи, 400 мурид ва саҳобалар

эгаси, муридлари мисли Жунайду Боязиддек машҳур ва буюк, чархи аълоға шукуҳидан шикаст, арши аълодан ҳам ҳимматлироқ, оламга келган офатни ҳам қайтарувчи, балоларни дафъ этувчи, осмондан унга хабар қилиб турадиган ваҳй, илҳом эгаси деган ўхшатишлар орқали тасвирлаган. Ушбу тавсифлардан кўриниб турибдики, Навоийнинг Шайх Санъон образи Аттор Шайх Санъонидан комилроқ, комиллик хислатларининг кўп қирраларига мос келувчи шахс сифатида берилган. Агар Атторда муридларининг энг юқори сифати-соҳибкамоллик билан ифодаланган бўлса, Навоийда энг оддий муриднинг даражаси Жунайд ва Боязид шахсиятига тенглаштирилмоқдаки, диққатга лойиқдир. Агар Аттор Шайх Санъонига эътибор берсак, кўз ўнгимизда оддий бир тасаввуф аҳли, умр бўйи жафокаш, риёзат чекувчи, итоаткор, шариат амрларини тўлиғича бажарадиган шахс гавдаланади. Шу қатори, Шайхнинг билимли, соҳибкаромат, оддий одамларга йўл кўрсатувчи киши сифатидаги мавқеи ҳам бор. У тасаввуф ва шайхлик тариқатининг бирон суннاتини тарк қилмаган инсон. Суннат бўлмаган нарсалардан ҳазар қилувчи диндор киши. Атторда Шайх Санъоннинг энг юқори хислати деб шайхлар пешвоси ва саҳобалар қаторида кўрсатилишидир. Навоийнинг Шайх Санъони эса худога яқин одам, Каъбанинг қутби, шоҳлардан ҳам, юқори турадиган инсон. У чархи аъло, арши аъзамдан ҳам олий даражада кўрсатилган. Хуллас, Атторнинг Шайх Санъони нуроний, дарвешсимон Шайх сиймосида назарга намоён бўлса, Навоийнинг Шайх Санъони ҳам валий, ҳам кароматли шахс сифатида-мукаммал характер касб этган муршиди комил сифатида тасвирланган. Бизнинг назаримизда, бунга қуйидаги жиҳат асосий сабаб бўлган: Алишер Навоий даври Фаридиддин Аттор яшаган даврдан ривож-равнақи, нақшбандия таълимоти асосида фан, маданият, санъат тараққий этганлиги жиҳатидан фарқ қилади. Бу

даврга келиб шайх, уламолар кеча-кундуз тоат-ибодатгина эмас, Баҳоуддин Нақшбанднинг «даст ба кору дил ба ёр» таълимоти асосида меҳнат билан ҳам шуғулландилар, халқни ҳам меҳнат қилишга даъват этдилар. Шу боис, бу даврда комиллик тимсоли тушунчаси Агтор давридан кўра янгича талқин топди, шахс комиллиги, эл, улусга манфаатли бўлишга даъват орта борди. Шубҳасиз, бу жиҳат ўша давр адабиётининг ижтимоий вазифасига ҳам айланиб қолган эди. Навоий «Лисонут-тайр»нинг фақатгина «Шайх Санъон қиссаси»да эмас, балки бутун асарида бу ғояни сингдирди. Мазкур асар улуғ шоирнинг қарийб сўнги ижод маҳсули эканлигини инобатга олсак, Шайх Санъон шахсияти унда ислом ақидаларининг тарғиби алоҳида ўрин тутишини тушиниш мумкин.

Қиссада Шайх Санъон тарсо қизини тушида кўриб, унга шунчалик ошиқ бўладики, унинг ўқиган барча китоблари, эгаллаган билимлари, мансабу муридлари, ҳаттоки, Қуръон суралари ҳам ёдидан батамом кўтарилади. У ишқ йўлида девона-беҳуд бўлади. Шайх Санъоннинг «Шамъдай ёниб адо бўляпман», «Жигарим ёниб ичимдаги олов аланга урмоқда!», «Нафасимдан ўт чиқади, эй Парвардигор!»-деб нола чекиши унинг моҳиятни англаши-ўзлиги ва илоҳиётнинг ссҳру синоатини таний бошлашидан далолатдир.

Навоий айтганларидек, ўзликдан қутулмай, ҳақ жамолига етиш мумкин эмас:

Бири ўзликни қилмоқ бўлди фони,
Яна бир-доғи топмоқ бўлди они.

Ўзликни танимоқ -Ўзига етиш-Аллоҳ васлига восил бўлиш, фоний бўлиш демакдир. Фано-бақога ўтишда тариқатнинг сўнги босқичи, руҳи мутлаққа етиш замини.

Шайх Санъонга на муридларининг таънаю насиҳатлари, на нолаю илтижолари кор қилади! Дарҳақиқат, чин ошиқ на расволикдан, на эл

маломатидан, на ўлимдан кўрқади! Ёр васли зўрлик, манманликни эмас, зорлик ва ниёзмандлик билан ранж чекишни тақозо этади.

Аттор бундан кейинги воқеалар тасвирида ҳам рамзийлик билан ҳаётийликни /мажоз билан ҳақиқатни/ ғоят санъаткорлик билан кўшиб, ёзади:

Ин замон чун Шайхи ошиқ гашт маст,

Уфтод аз пой ва кулӣ шуд зи даст. (90 саҳ. (саҳ 26).

Мазмуни: Шу заҳоти Шайх маст бўлиб, оёқдан йиқилиб, ўзидан кетади. Шунингдек, унинг чўчқабоқарлик қилаётганлигини мажозий-тимсолий тарзда бундай баён қилади:

Ту зи хуки хеш агар оғаҳ найи ✓

Сахт маъзурӣ, ки марди раҳ найи ✓

Гар қадам дар раҳ ниҳӣ, эӣ марди кор,

Ҳам буту ҳам хук бубинӣ салҳазор,

Хук куш, бут сўз, андар роҳи ишқ,

В-арна ҳамчун шайх шавӣ, расвои ишқ. (92-93 саҳ. (28 саҳ.).

(Мазмуни: Агар сен ўзингдаги чўчқадан огоҳ бўлмасанг, тариқат йўлига кирган солиқ эмассан. Шу йўлнинг бандаси бўлиб қадам қўйдингми, бунда минглаб бут ва чўчқаларга дуч келасан. Чўчқани сўй, бутни куйдир, ишқ йўлида. Агар шундай қилмасанг, ишқ йўлида Шайхдек расво бўласан).

Агар масалага тасаввуф мезони билан қарасак, бунда чўчқа-худбинлик, қайсарлик, манманлик, баднафслик тимсолида келмоқда. Ҳар ким ўзини бу жирканч хислатлардан халос этмас экан, ҳатто, у пири муршид бўлса ҳам, ҳақиқий маҳбуби /яъни Худо/жамолидан баҳра олишга мушарраф бўла олмайди.

Шайх Санъоннинг бу ўтли синовларнинг барчасидан ўтиб, яна ўз ҳолига қайтиб, дину иймонга устувор бўлиши, агарчи, муридлар дуоси ва пайғамбаримиз Муҳаммад(с.а.в.)нинг ғойибдан қилган

шафоатлари туфайли содир бўлган бўлса-да, аслида бу Шайхнинг маънавий жиҳатдан тугал покланиши эди.

Маълумки, Аттор давридаги тариқат аҳлини олдига қўядиган тўрт қоида; 1. Хуш дар дам. 2. Назар бар қадам. 3. Сафар дар ватан. 4. Хилват дар анжуманга жавоб берадиган шайхдан кўра ўн бир қоида:

1.Хуш дар дам. 2. Назар бар қадам. 3. Сафар дар ватан. 4. Хилват дар анжуман. 5. Ёдкард. 6. Бозгапг. 7. Нигаҳдонг. 8. Ёлдонг. 9. Вукуфи замоний. 10. Вукуфи адабий. 11. Вукуфи қалбийга жавоб берадиган шайх комилроқ.

Айтиш жоизки, Атторнинг Шайх Санъони жуда ҳам саховатли, олийҳиммат, жувонмард ва ўта камтарин инсон даражаси кўрсатилган.

«Лисонут-тайр» Навоийнинг гениал «Хамса»си каби ўзбек мумтоз адабиёти ривожланишининг ўзига хос талабларига мос равишда ўзбек тилидаги адабиёт равнақи учун кураш эҳтиёжлари заминиди майдонга келди. Навоий бу дostonни ёзиш билан ўзбек тилида, мажозий услубда чуқур фалсафий мазмунли бадий асар ёзиш мумкинлигини биринчи марта амалий жиҳатдан исботлади ва ўзбек адабий тилининг бу соҳадаги имкониятларини намоиш этди. Шарофиддин Шари-повнинг ёзишича: «Лисонут-тайр» дostonи жанр хусусиятларига кўра фақат Навоий ижодида эмас, ўзбек классик адабиёти тарихида ҳам тамоман янги воқеа бўлди. Бу асарга қадар ўзбек адабиётида фалсафий-дидактик (Ҳайдар Хоразмий «Махзанул-асрор»и, Навоий «Ҳайратул-аброр»и), ишқий-романтик (Дурбек «Юсуф ва Зулайхо»си, Лутфий «Гул ва Наврўз»и, Навоий «Фарҳод ва Ширин»и), ишқий-психологик (Навоий «Лайли ва Мажнун»и), ишқий-саргузашт (Навоий «Сабъан сайёр»и) ва қаҳрамонлик (Навоий «Садди Искандарий»и) каби жанрларда дostonлар ёзилган эди. «Лисонут-тайр» эса ўзбек дostonчилигининг янги жанри — аллегорик-фалсафий дoston жанрининг ғоявий-бадий жиҳатдан илк етук намунаси ҳисобланади.

Шу асар сабабли мазкур ўзбек эпик поэзиясининг жанр ранг-баранглигини таъминлаш ва бойитишда мислсиз ҳисса бўлиб қўшилади»¹.

Хулоса тариқасида айтиш жоизки:

1. Фаридиддин Атторнинг «Шайх Санъон қиссаси» ва Алишер Навоийнинг «Шайх Санъон қисса»лари эса уларнинг илғор ғоявий мазмуни, хусусиятлари, образлар тасвири, бадиий баркамоллиги билан фақат шоирлар ижодида эмас, балки тожик ва ўзбек адабиётлари тарихида катта воқеа бўлди. «Мантиқут-тайр» ва «Лисонут-тайр» ва улардаги Шайх Санъон қиссалари жаҳон классик адабиётида аллегорик-фалсафий дoston жанрида ёзилган ўлмас асарлар қаторида бадиий кашфиётнинг порлоқ тимсоли бўлиб қолди.

2. Аттор ва Навоий Шайх Санъоннинг муршидлик даражасини ишонарли қилиб тафсифини берганлар.

3. Иккала асарда ҳам Шайх Санъон тақводор, обид, пири муршид, ислом рўкнларини тўлиқча бажарувчи диндор, яъни фарз, вожиб, суннат, мустаҳаб амалларини бажариб келган шайхул-машойих даражасида кўрсатиб берган.

II. 4. АТТОР ВА НАВОЙ ТАЛҚИНИДА «ШАЙХ САНЪОН ҚИССАСИ»

БИР БЎЛУ, БИР КЎР, БИР ДЕ, БИР ТИЛА,
МАЙЛ ҚИЛМА МУНДА ИККИЛИК БИЛА.

НАВОЙ.

Истиқлол шарофати билан сўнгги йилларда маънавий меросимизни ўрганишга бўлган қизиқиш анча кучайди, аммо, тасаввуфий мазмун акс этган асарларнинг туб моҳияти ҳалигача етарли даражада ўрганилмаган. Бир-бирига ғоя ва мазмун жиҳатидан ўхшаш асарларни қиёслашга оид илмий тадқиқотлар кўнгилдагидек

¹ Шарипов Ш. «Лисон ут-тайр» Ҳақиқати. Тошкент, 1998, 87-88-бетлар.

амалга оширилмаётир. Ана шу боис Фаридиддин Аттор ва Алишер Навоийнинг «Шайх Санъон» қиссаларини қиёслаш алоҳида мазмун касб этади. Айниқса, бу қиссалардаги тасаввуф ғояларининг фалсафий қарашлар заминиди синчиклаб ўрганилиши мақсадга мувофиқ.

Маълумки, Навоийнинг «Лисонут-тайр»и Атторнинг «Мантиқут-тайр» асарига жавоб тариқасида ёзилган. Шунингдек, ундаги «Шайх Санъон» қиссаси ғоя ва мазмун жиҳатидан Атторнинг дostonига назирадир. Лекин икки қисса мундарижа ва услуби жиҳатидан бири-бирдан фарқ қилади. Иккала қисса марказида ҳам Шайх Санъон шахси, унинг руҳий ва ботиний кечинмалари бўлиб, асосий ғоя солиқнинг ҳақ йўлида изланишлари, риёзат чекишлари масаласига бориб тақалади.

Хўжандлик адабиётшунос олим Э.Шодиев ўз мақоласи «Мантиқут-тайр» ва «Лисон-ут-тайр» ни қиёсий ўрганишга оид баъзи қайдлар номли мақоласида асарлардаги фарқларга катта эътибор беришни таъкидлайди ва жумладан, бундай ёзади: «Фаридиддин Аттор асаридаги баъзи ҳикоятлар Алишер Навоийнинг «Лисон-ут-тайр»ида ҳам келган. Лекин ҳар икки асарда такрорланган ҳикоятларда ҳам жуда катта тафовут сезилиб туради. Бу ҳикояларнинг бири иккинчисининг таржимаси, дейиш ҳақиқатга тўғри келмайди».¹

Атторнинг «Мантиқут-тайр» ва Навоийнинг «Лисонут-тайр»ида мазмуний ўхшашлик, умумийлик ва ўзига хос алоҳидаликлар мавжуд ва бу масала илмий жиҳатдан анчагина тадқиқ этилган. Бироқ, кўпгина адабиётшунос олимларимиз давр тақозоси билан «Мантиқут-тайр» ва «Лисонут-тайр» асарларидаги тасаввуфий руҳиятни бўй-баста билан тўла очиб бермаганлар. Ҳаттоки, мазмун ва моҳият жиҳатидан бири-бирига қатра сувдек ўхшаш байтларни ҳам ўзгача талқин қилганлар. Масалан, Аттордаги:

Сурати мурғони олам сар ба сар,

Сояи ўст, ин бидон, эй беҳабар,
байти билан Навоийнинг:

Барча олам қушларининг сурати,
Билгил они сояи пурҳикмати.

байтини академик В.Зоҳидов барча ашё ва жонзотлар Аллоҳнинг зуҳурӣ тажаллийси деб тўғри ёритади. Лекин, шу билан бирга, В.Зоҳидов Навоий байтини тасаввуфӣ талқин қилар экан, қушлар борлиқ, бу Аллоҳнинг ўзи, -деб, Аттор байтини эса, қушлар-борлиқ Аллоҳнинг соясидир,-деб талқин қилади.

Жумладан, у ёзади: «Атторнинг ўзи ва у типдаги таркидунёчи сўфийлар ҳақиқӣ дунё билан, ундаги ҳаёт билан алоқадор ҳар қандай масала билан машғул бўлишни рад этгадилар, ҳар кишининг,-хоҳ шоҳнинг, хоҳ аҳолининг,-бу дунё ишлари билан машғул бўлиши, унда яхши ҳаёт яратиб яшаш учун интилишини беҳуда деб қоралайдилар. «Мантикут-тайр» ва шу типдаги асарлар аскетик, мистик идеянинг баланд нуқтасига кўтарилган бўлиб, мистика, аскетизм билан суғорилгандир.

Навоийда эса, бундай эмас. У «Лисонут-тайр»ни мамлакатнинг реал саодати, халқнинг реал бахти билан боғлиқ бўлган орзулар билан тугатади, асарнинг аввалида қўйган одил ва оқил подшо ҳақидаги орзусини, идеясини такрорлаш ва ифодалаш билан уни хулосалайди»².

Аттор ва Навоийнинг юқоридаги зикр этилган асарларини давр ва тасаввуфӣ таълимот талаблари нуқтаи назаридан тадқиқ ва таҳлил қилсак, «Аттор ўз достонида қушларни гоҳ худонинг сояси, гоҳ Симурғ/Аллоҳ/нинг ўзи деб талқин этади. «Лисонут-тайр» муаллифи Навоий ҳам бу қарашни, айнан, такрорлайди ва инсоф

¹ Буюк аллома сабоқлари. (Навоийнинг 550 йилига бағишланган илмий тўплам). Хўжанд, 1991, 24-б.

² В.Зоҳидов, «Улуғ шоир ижодининг қалби», Тошкент, 1970 й. 400-бет.

юзасидан ўз асарини Аттор достонининг таржимаси эканлигини уқтиради»¹.

В.Раҳмонов А.Навоийнинг «Лисонут-тайр»ига ёзган «Кўнгиллар ҳамрози» номли сўзбошисида келтирилган фикрига ўз муносабатимизни билдирмоқчимиз: Аттор байтидаги қушлар-борлиқ Аллоҳнинг соясидир деган фикри аслан тўғри, лекин Навоийда мазмун бир мунча теран ҳолда баён этилган, яъни «Сояи пурҳикмат» бирикмаси билан қушлар борлиқ, бу реал олам деган ғояни илгари суради. Хулоса қилиб айтганимизда, академик В.Зоҳидовнинг фикри тўғридир. Бу ерда икки шоирнинг фикридаги фарқни зиддият эмас, балки уларнинг иқтидори, қарашлари ва яшаган даврининг тафовутлари маҳсули сифатида баҳолаш тўғри бўлади.

Ушбу эътирофни Навоийнинг қуйидаги байтлари билан далиллаш ҳам мумкин:

Куш тилин мушкулларин иршод этиб,

Ул такаллумда мени устод этиб.

Чунки, топдим ул калом ичра камол,

Турк алфози била сурдум мақол.

Яъни: «...мен ул калом ичра («Мантиқут-тайр»ни ўқиб, Э.Ф.А.) камолотга эришиб, мазкур асарни туркий тилда ёздим» —деяпти. Бу эса устод Атторга пайравлик қилиб «Мантиқут-тайр»ни ўз камолоти даражасида туркийга ўттирганлигига ишорадир.

Лекин бир қатор тадқиқотчиларимиз Навоийнинг «Лисонут-тайр»и ни тақлид, жавоб, назира деб атасалар, бошқалари таржима, яна бирлари мустақил асар, —деб ҳам ҳисоблайдилар². Қайси бири тўғри бўлишидан қатъий назар, асосий ғоя ва мазмун Атторники эканлигини рад этиб бўлмайди. Эрон олими Манучеҳр Муртазо

¹ В.Раҳмонов, «Кўнгиллар ҳамрози», «Лисонут-тайр», Т.Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 15- бет.

² Қаранг: В.Зоҳидов. «Улуғ шоир ижодининг қалби» // Ўзбек адабиёти тарихидан» ва, Н.Маллаев «Ўзбек адабиёти тарихи», Ш.Эшонхўжаев «Лисонут-тайр»даги сўнг сўз ўрнидаги мақолалар.

ёзганидек: «Шайх Санъон» достони буюк шоир Атторнинг юксак ҳаёллари, ўткир зеҳнли тасаввурининг умумлашган маҳсулидир»¹.

В.Зоҳидов, Н.Маллаев, Ш.Эшонхўжаев, О.Жўраев каби адабиётшунослар Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр»ига доир фалсафий фикрлари, асосан, моҳият жиҳатида мутлақо, хат қарашлардир», -деган қабилда фикр юритар эканлар, бундай қарашлар натижасида, айтиб ўтганимиздек, Атторнинг «Мантиқут-тайр»и би томонлама тадқиқ қилиниб, Навоийнинг «Лисонут-тайр» асариг қарама-қарши қўйилди. Бу, албатта, бир томондан вульга социологизм методологиясининг хатоси бўлса, иккинчи томонда давр қарашлари билан боғлиқ эди.

Икки буюк алломанинг тасаввуф таълимотидан озиқланиб ёзган «Мантиқут-тайр» ва «Лисонут-тайр» асарларини қиёслар эканмиз, ян бир ҳолатга дуч келамиз. Бу эса уларнинг яшаган даврлар орасидаги вақтдир. XII асрда яшаб ижод этган Аттор давридаг тасаввуф таълимотининг ривожланиши, талаблари, фалсафи теранлиги XV асрда яшаб ижод этган Навоий давридаг тасаввуфи таълимот ва мақомотлардан, албатта, фарқ қилади. Зероки, Навоий кўпроқ нақшбандия тариқати сарчашмаларидан баҳраманд бўлган. У эса маълум ўзига хосликни келтириб чиқаради.

Турк олими Мустафо Кара фикрига кўра: «Нақшбандия тариқати кўйидаги тўрт амал асос устига қурилган: 1. Шариат билан зоҳир поклаш. 2.Тариқат билан ботинни поклаш. 3.Ҳақиқат билан қуръилоҳийга эришмоқ. 4.Маърифат ила Аллоҳга эришмоқ.

Маълумки, бундан ташқари, яна ўн бир асос тамойил ҳам бор нақшбандия тариқатига кирган ҳар бир шахс бу жиҳатларга риқилиши керак. Ҳазрат Навоий ҳам ушбу тариқат талаблари асоси Шайх Санъон шахсига баҳо берган деб тушунамиз».² Шу билан бир

¹ Нашриёти донишқадан адабиёти Табриз. Табриз, 1985, 384 б. /Фурс тилидан/.

² Мустафо Кара. Дин ҳаёт санъат агушениден теккелер ве завийелер. Истанбул. 1977. -85-б

ҳар қандай ёзувчи ёки шоирнинг яратган асари, табиийки, яшаган даврнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлари маҳсулидир. Иккала асарда ҳам Шайх Санъон мусулмон тариқатининг пешвоси, тоат-ибодатли, покиза, комил ошқ, иймон аҳли. Бутун умрини у худо йўлига бағишлаган беғубор ва диёнатли киши.

Аттор ёзади:

Шайх Санъон шайхи аҳди хеш буд,
Дар камолаш ҳар чӣ гӯем беш буд.
Шайх буд андар ҳарам панҷоҳ сол,
Бо муриди чаҳорсад соҳибкамол (78 сах.,17 с).

(Ушбу мисраларни Хўжандлик навоийшунос олим Э.Шодиев бундай таржима қилган: Шайх Санъон жуда баркамол пир эди, унинг камоли ҳақида қанча сўзласам ҳам камлик қилади. Тўрт юз соҳибкамол муриди билан Ҳарамда эллик йил шайхлик қилди).¹

Навоийда:

Шайх Санъон восили даргоҳ эди,
Кўнгли ғайб асроридин огоҳ эди.
Тўрт юз олдида асҳобу мурид,
Ҳар бир андоғким Жунайду Боязид (70-бет.).²

Иккала асардаги Шайх Санъон хислатига оид умумийлик қуйдагилардан иборат:

- Шайхнинг тарсо қизига ошиқ бўлиши;
- Тарсо қизининг шартларини бажариши;
- Май ичиши;
- Куръонни ўтда куйдириши;

¹ Буюк аллома сабоқлари. (Илмий мажмуа, Навоийнинг 550 йилига бағишланган). Профессор Э.Шодиев таҳрири остида. Хўжанд Давлат дорулфунуни. — 1991. - 29-б.

- Иймон ва мусулмонликдан жудо бўлиши;
  - Тоату ибодатдан воз кечиши;
  - Зуннор боғлаши;
  - Ўзлигини англамай қолиши;
  - Чўчқабоқарлик қилиши;
  - Биргина содиқ муриди қолиб, Шайх Санъонни ўз динига қайтаришга интилиши ва бошқа муридларга ўз таъсирини ўтказиши;
  - Муридларнинг Шайх Санъон билан бирга, Каъбага қайтиб кетиши;
  - Шайхнинг туш кўриши;
  - Тарсо қизининг туш кўриши;
  - Содиқ мурид тушида Шайх Санъоннинг Муҳаммад (с.а.в.) туфайли нажот топиши;
  - Шайхнинг аввалги ҳолига қайтиши;
  - Тарсо қизининг ўлими;
- Шу билан бирга, ҳар икки қиссада ҳам воқеа баёнида қаҳрамон ички кечинмаларини ёритишда адиблар услубида ўзига хос жиҳатлар мавжуд.
- Масалан: Тарсо қизининг туш кўриб, мусулмон бўлиш таъсирини олиб кўрайлик:

Атторда:

Дид аз пас, духтари тарсо ба хоб,

К-ў уфтодй ҳар канораш офтоб.

Офтоб онтоҳ бикшодй забон,

К-аз паи шайхат шав равон.

Мазҳаби ў гир, хоки ў бибош,

Аз палидаш карда, поки ў бибош—(100-101 с., 33 с.).

(Мазмуни тушлар талқини бобида берилган).

Навоийда:

Ноз уйқисида эрди ул пари,
 Кўрди тушким, инди меҳри ховари.
 Шўхқа еткурди Исодин паём,
 --«К-эй вафо бобида хому нотаом!...
 Бот этиб бўлғил, мушарраф диниға,
 Узринг айтиб, кир анинг оиниға» - (98-99-б.).

Аттор матнида тарсо қизи туш кўради. Тушида куёш қўйнига кирган эмиш. Шунда куёш тилга кириб, Шайх орқасидан эргашишни айтади, ҳамда, унинг мазҳабига киришга ундайди.

Навоийда эса ухлаб ётган тарсо қизи тушида Шарқ куёши осмондан пастга тушиб, Исо пайғамбардан салом айтиб, унинг Шайх Санъон динига кириб, жуфти ҳалоли бўлиши хабарини беради. Иккала парчада ҳам асосий моҳият бир хил. Лекин Навоийдаги тарсо қизининг Санъон динига ҳидоят қилиниши Исо пайғамбар орқали воқеага ривож берилиши мазмунни чуқурлаштирган, ғоя янада ишонарли ўз ифодасини топган. Чунки, насроний динининг пайғамбари Исо алайҳиссалом номидан берилган хабар тарсо қизини барча ғофилликларини бартараф қилишга асосли далилдир.

Сўзимизнинг далили учун иккала қиссадан юқорида келтирилган иккала парча таркибида ҳам, тарсо қизига Шайх Санъоннинг мазҳаби /Атторда/га, дини /Навоий/га кириш башорат қилинган. У қайси динга ҳидоят қилинганлигини Навоийнинг қуйидаги байти билан асослаш мақсадга мувофиқдир:

Зоҳир этти шавқи ислomini ҳам,
 Исо руҳиллоҳи аъломини ҳам (101-б.).

Демак, Тарсо қизи ислом динига бўлган шавқини ва Исо пайғамбар айтган нишонларни баён этгач, шундай дейди:

Деди:- «Қилдим ҳарза гуфторимни бас,
 Арз қил иймонки, қолмиш бир нафас» (101-б.).

У иймонга ошно бўлгач, жон таслим қиладики, буни қисса мазмунидан биламиз.

Бу асарларда жуда кўп ҳамоҳанг ва маъносига кўра бир-бирига ўхшаш мисра, байт, парчаларни учратиш мумкин. Лекин шу билан бирга, умумий мазмун заминида бир-биридан фарқли жиҳатлар ҳам талайгина.

Энди Шайхнинг туш куруб, Рум диёрига отланганигача бўлган парчалардан намуналар келтирамиз. Атторда:

Қариб панҷоҳ ҳаҷ ба ҷой оварда буд,
Умра умре буд, то мекарда буд.
Ҳам салоту савм беҳад дошт ў,
Ҳеҷ суннатро фўрў нағзошт ў (78-саҳ.,17 с.).

(Мазмуни: Элликка яқин ҳаж қилган, бутун умри умра ҳажини бажарган. Бирон намоз ва рўзани қолдирмаган, ҳеҷ суннатни тарк этмаган).

Навоийда:

Каъбада автод ила ақтоб аро,
Уйла эрдиким наби асҳоб аро.
Ҳар дуоки, қилса бир ғамгин учун,
Қўл очиб хайли малак омин учун (70-б.).

Парчадан кўриниб турибдики, Атторнинг Шайх Санъони эллик марта ҳаж қилган, бундан ташқари, умра ҳажини ҳам умр бўйи қанда қилмаган, бирор суннатни тарк этмаган ва намозу рўзани беҳато адо этган. Барча пешволар бу Шайхни ўзларидан баланд билганлар. Бемор ва касалмандлар Шайхдан шифо топганлар. Навоий Шайхнинг хислатларига эътибор берайлик: У Каъбада авлиёлар ва қавмни етакловчилар орасида пайғамбар каби ўз саҳобалари билан турарди. У халойиққа йўл кўрсатувчи, Каъбадаги барча шайхларнинг шайхи

эди. У бирон ғамгин киши ҳақиға дуо қилмоқчи бўлса, малоикалар қўл очиб «омин» дерди.

Юқорида келтирилган парчаларни бир-бирига қиёсласак, моҳият, талқин тарзида анчагина фарқларни сезамиз. Лекин қиссанинг умумий мазмунидан келиб чиқсак, асосий ғоя сақланганини кўрамиз. Масалан, Навоийда «Каъба» сўзи икки мисрада келтирилган «Каъбада автод ила ақтоб аро» ва «Каъбада Шайхул-машоих эрди ул». Атторда эса, «Шайх Санъон буд андар ҳарам панчоҳ сол» мисрасидаги «Ҳарам» Каъбани ифода этган. Ёки, қуйидаги байтларини олиб қиёсласак:

Атторда:

Ҳар кй беморию сустй ёфтй,
Аз дами ў тандурустй ёфтй (17 с.).

(Мазмуни: Кимки бемор бўлса, унинг дуосидан шифо топган).

Шайхнинг дуосидан ҳар қандай бемор шифо топганлиги айтилмоқда.

Навоийда:

Ҳар дуоки қилса бир ғамгин учун,
Қўл очиб хайли малак омин учун (70-б.).

Ушбу байтда ҳам Шайхнинг ҳар бир дуоки бечора, беморлар учун ижобат бўлганлиги айтилмоқда. Чунки, малоикалар «омин» деб турганлар. Гарчи бундаги талқинлар услубида адиб ижодининг ўзига хослиги сақланган бўлса-да, асосий моҳият — Шайхнинг баркамол, пири муршидлик ҳолатини далилловчи ҳолат бир-бирига ҳамоҳангдир.

Яна бир фарқ-қиссаларнинг ҳажмида бўлиб, Атторнинг «Шайх Санъон қиссаси» 482 байт, «Навоийнинг «Шайх Санъон ҳикояти» эса 514 байтда баён этилган.

Адабиётшунос Шодиевнинг юқорида келтирилган мақоласида Шайх Санъонга оид қиссаларнинг ҳажм жиҳатдан ҳам фарқ қилиниши қайд этилган: «Мисол учун Шайх Санъон ҳақидаги

ҳикоятни олиб кўриш мумкин. «Мантиқут-тайр»да бу асар 411 байтдан иборат, ёки 822 сатр шеърни ўз ичига олган. Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр»и эса 1028 сатр шеърдан ташкил топган».¹

Асарларнинг тугалланиш қисми ҳам бир-биридан фарқ қилади. Атторда тарсо қизи келиб, шайхдан узрхоҳлик қилиб, мусулмон динига кириб, аҳли иймон бўлиб, бомдод вақти жон беради. Шайх бўлса маҳбубасини кўмиб тоату ибодат қилиб, пешиндан кейин жон беради. Муридлари тарсо қизининг ёнидан қабр қазиб, шайхни кўмадилар. Ошиқ ва маъшуқанинг қабрлари бир жойда бўлади:

Бомдодон дилбар аз олам бирафт,
Шайх аз пас нимрўзӣ ҳам бирафт.
Қабри Шайху қабри духтар сохтанд,
Ҳар дуру паҳлӯи ҳам пардохтанд (100 саҳ.,36 с.).

(Мазмуни: Тарсо қизи саҳар пайти оламдан ўтди, Шайх эса пешиндан кейин вафот этди. Қиз ва Шайхга қабр қазиб иккисини ёнма-ён кўмдилар).

Навоийда эса Шайх дайрга қайтиб келиб, қизнинг иймонга кириши учун калима ўргатиб, мадад беради. Ва иймонга кирган заҳоти тарсо қизи жон беради. Шайх уни қабрга қўйиб, Каъбадан бутхона томон йўлга қандай чиққан бўлса, худди шундай ҳолда бутхонадан Каъбага томон қайтади. Охирги байтидан кўринадики, Шайх ўз ўтмиш умридан, қилган ишларидан тангрига арз қилиб узр сўрайди ва вақти етгач, қазо уни ўз ёрига қўшади.

Навоийда:

Ёрни дафн этти ишқ айвонида,
Дину иймон аҳли гўристонида.
Каъбадин андоққи, қилди азми дайр,
Дайрдин ҳам Каъбага кўргузди сайр.

¹ Э. Шодиев. Ўша тўплам. -28-6.

Тангрига арз этти умри момазо,
То ани ҳам ёрига қўшти қазо (102-103-б.).

Аттор ҳам, Навоий ҳам ўз Шайх Санъонига тасаввуф нуқтаи назаридан қарайдилар, уларни азобу машаққат ичида тасвирлайдилар.

Аллоҳнинг ҳамма соҳада тенгсиз, яккаю ягоналигига ишониб, Шайх Санъон мақсад сари йўл олади. Бу йўлнинг поёни васлга восил, мағфиратга ноил бўлишга эришишдир. Аллоҳ йўли (ишқи)да бўлган одамлар бу дунё ишларидан холи бўлишлари, фидоийлик билан жонбозлик кўрсатиб, ёрининг айтганларини бекаму кўст бажаришлари лозим. Шайх тимсолида тарсо қизининг ҳамма дағдағаларини тўла-тўкис бажарилиши ҳақиқий ишқ илоҳий рамзидир. Шайх Санъон тарсо қизи тимсолида олий ҳақиқатни – Аллоҳ жамоли тажаллийсини кўрганлиги асарнинг муҳим фалсафий-тасаввуфий натижасидир. «Шайх Санъон қиссаси» Атторда ҳам Навоийда ҳам пок ишқнинг тараннуми бўлиб, «Лайли ва Мажнун» ва «Фарҳод ва Ширин», «Юсуф ва Зулайхо» ва бошқа ишқий дostonлар каби фожиа билан тугайди. Чунки, тасаввуфий мазмун ва мундарижга пок ишқнинг тараннуми, яъни, Аллоҳнинг васлига етиш истаги ва мадҳидир.

Иккала асарда ҳам аҳли тасаввуф ақидасига биноан ҳар бир ошии риёзатнинг етти босқичини ўтиши Шайх тимсолида кўрсатилган Ушбу босқичлар: талаб, ишқ, маърифат, истиғно, тавҳид, ҳайрат фақру фано. Шайх Санъон бу босқичларни ўтиб, сўнги босқич – фақру фанога етганича барча манзиллардаги уқубат ва риёзатларни бошдан кечиради.

Маълумки, ишқ йўлида ҳамма нарсадан воз кечиб, фоний дун меҳридан узилибгина мақсадга эришиш мумкин. Бу тасаввуфнинг бои ўзаги ҳисобланади. Айнан, ушбу ҳодисани Аттор ва Навоий қиссаларидаги Шайх Санъон тимсоли орқали яққол кўриш мумкин

Аттор ва Навоий тасвирларидаги Шайх Санъонни тарсо қизини кўриб, унга ошиқ бўлишининг ўзи тарсо қизининг сиймосида олий ҳақиқат-Аллоҳ тажаллийсини кўрганига далолатдир. Ушбу қиссаларнинг бош қаҳрамони-Санъон тимсолида Аллоҳга эришишнинг ўзига хос йўл ва интилишларининг гувоҳи бўламиз. Чунки бу асарларда қўйилган бош мақсад Аллоҳга етиш-вахдоният ҳосил қилишдир. Ҳар қандай риёзатлардан воз кечмаган ҳолда парвардигорнинг жамолига етиш уларнинг асл маънавий ниятини белгилайди. Аллоҳ жамолидан баҳраманд бўлиб, ваҳдатга кириш, аслиятга қайтиш эса ўша ниятнинг бош мезонини белгилайди. Бундай қарашлар ва ақидаларда тасаввуф адабиётининг икки буюк вакили Аттор ва Навоийнинг муштарак қарашлари ўз ифодасини топган.

Шайх Санъон учун Аллоҳ ўзининг ҳуснини тарсо қизи орқали тажаллий этган эди. Шайх унга етиш учун заҳматлар чекиб, риёзатнинг барча манзилларини ўтади. Бу манзиллар Аллоҳга етишиш учун солиқ ўтиши лозим бўлган етти водий бўлиб, ана шу водийларни сабот билан кечган киши Аллоҳга етиша олади. Шунини учун Шайх бу водийлардан ўта бориб, тарсо қизининг висолига эришади.

Асарларни диққат билан кўздан кечирар эканмиз, ҳодиса ва воқеаларнинг ўзи Шайхнинг қайси босқичдан ўтаётганини кўрсатиб туради.

Биз имкон даражада бу босқичларга изоҳ беришга ҳарака қиламиз. Зеро, худди шу босқичлар Аттор ва Навоийнинг тасаввуфга бўлган муносабатини ва Шайх Санъон қиссаси воқеаларининг ривож ва муаллифлар мақсади ва ғоясини ечишнинг асосий калитидир.

1. Талаб-Шайх қайта-қайта туш кўргандан кейин тушининг таъбирининг талаби боис Рум мулкига бориш аён бўлади. У талаб йўлига киради ва Румга боради.

2. Ишқ-Шайх Румда тарсо қизини кўриб, унинг ҳусну жамоли, камолу маърифати, нозу ишваси, латофатини кўриб, ишқига мубтало бўлади.

3. Маърифат-қизнинг кўркем ҳусн ва жамоли орқали Аллоҳнинг жамолини кўрганидан кейин, унда маърифат пайдо бўлади, чунки, Шайх илоҳий ишқ йўлидаги ҳамма нарсадан хабардор бўлади. Ушбу босқичда асардаги «фил» тамсилий ҳикоятини мисол келтириш мумкин.

4. Истиғно-тарсо қизи ишқига гирифтор бўлиб унинг шартларига кўна боради, истиғносини қабул қилади ва бепарволик шуурида ҳукм суради. Шайх Ишқ туфайли Шайхул-машойихликдан чўчқабоқарликка қуйи тушиб боради. Асарларда ишқ йўлида шоҳ ҳам, гадо ҳам баробар,-деган гап бунга яхши мисол бўла олади. Шайхнинг эътиборсизлиги шу даражага етадики, унинг учун ишқ олдида на дин, на мазҳаб ва на мартабаю мансаб аҳамият касб этмайдиган бўлиб қолади.

5. Тавҳид-Шайхнинг Аллоҳ ягоналигини англаб, кўп нарсалардан воз кечиши, ёлғиз бўлиб қолиши тавҳидга етишидир.

6. Ҳайрат-Аллоҳнинг ҳамиша мавжудлиги, ягоналигини англаган Шайхда ҳайрат жўш уради ва Шайх ҳамма нарсадан воз кечади. Ҳайратдан тили лол ва соқов бўлиб қолади.

7. Факру фано-Шайх хомуш, соқов, кар, ҳушсиз, гўёки, қатр эдию денгиз билан бирлашгансимон ҳолга тушади.

Атторнинг «Мантиқут-тайр» ва Навоийнинг «Лисонут-тайр» лардаги «Шайх Санъон қиссалари»ни қиёслашимиздан келиб чиққан хулосаларимиз қуйидагилардир:

Ҳар иккала асарда ҳам Шайх Санъон комиллик сифатида тасвирланади, унинг ҳақиқий ишқ йўлидаги барча азобу уқубатлари, хўрланишу беҳудликлари моҳият ва мазмун жиҳатдан ҳамоҳангдир.

Тадқиқотнинг иккинчи бобига шундай хулосалар чиқариш мумкин:

1. Иккала қиссада ҳам ошпққа хос жамики хусусиятлар: камтарлик, бардош, сабот, ниёзмандлик Шайх Санъон характерини билдиради. Бироқ, бу хислатлар маломатларга чидаш қатори ҳар бир асар талқинида турли баён усули ва адиб дунёқараши заминида ифода этилган. Бошқача айтганда, бу жиҳатлар ошпқ дарди бўлиб, тасаввуф таълимотига кўра, ҳар бир пок инсоннинг олий мақсади-Аллоҳ васлига етишни ўз ичига олади. Ишқ бу йўлда восита, охирги бекат — фанога етказувчи омил. Фано-бақога ўтишдаги тараққиётнинг сўнги босқичи. Солик ўзликдан воз кечиши орқали ўзига етади, руҳи мутлаққа пайваст бўлади. Иккала асарда ҳам ушбу мақсад қадам-бақадам амалга оширилади.

2. Иккала шоир талқинида ҳам рамзий, тимсолий ташбеҳлар, фалсафий мушоҳада ва муҳокамалар тасаввуфнинг нозик пардаларига ўралган ҳолда берилган.

3. Иккала адиб ҳам туш кўришни тақдир тақозоси деб билади.

4. Агтор ва Навоий «Шайх Санъони»даги асосий мақсад ва умумийлик-ёрқин шеърӣ сатрлар орқали Шайх тимсолида тасаввуф ва тавҳид илмининг нозик масалалари тариқат мақоми, покланиш жараёни, руҳӣ такомиллик даражалари, юксалиш шавқи ва дардини шахс тарбиялаш, унда Комил Инсон туйғуларини шакллантиришдан тортиб юксак комилликка етказиш ниятидир.

5. Қиссалардаги яна бир эса қоладиган образ, Шайхнинг ўта садоқатли, эътиқодли шогирдининг кечаю кундуз ниёзмандлик билан Аллоҳга дуо қилиб, пирининг дин ва иймонга қайтишини

тилаши, охир-оқибат дуоси мустажоб бўлиб, тушида пайғамбарлар пайғамбари Муҳаммад (с.а.в.)ни кўриб нажот топганидир.

6. Аттор ва Навоий ўз қаҳрамонлари Шайх Санъонни ўта диндор фарз,вожиб, суннат, мустаҳаб амалларини тарк қилмаган диндор сифатида кўрсатганлар.

7. Навоийнинг «Лисонут-тайр»ида баён услуби, тасаввуф ғоялари XV асрнинг давр нафаси, Нақшбандийнинг «даст ба кору дил ба ёр» ғоясининг тараннуми сифатида ўзгача жило ва рангда ўз аксини топганлигини кўрамиз. Биз кўриб чиққан Шайх Санъонга оид қиссанинг ҳар иккала дostonда берилиши ва уларда воқеалар тасаввуф ғоялари орқали ёритилгани бунга ёрқин далилдир.

8.Иккала қисса марказида ҳам Шайх Санъон шахси, унинг руҳий ва ботиний кечинмалари бўлиб, асосий ғоя солиқ масаласига бориб тақалади. Солиқ-дарвеш, Аллоҳга ошиқ тасаввуф йўлига кирган одам.

9. Аттор ва Навоий ўз қаҳрамонларига тасаввуф нуқтаи назаридан қарайдилар, уларни ишқ воийсининг азобу машаққати ичида тасвирлайдилар. Юқорида таъкидлаганимиздек, бу масалада ҳам Аттор ва ҳам Навоий ўз дунёқараши, услуби, даврнинг ислом ақидалари ва тасаввуфга бўлган қарашлари заминида туриб ёритдилар, фикр билдирдилар.

Шу боис иккала қисса ҳам бир-биридан мундарижа ва услуф кихатидан фарқ қилади.

III БОБ (96-128 б.)

ШАЙХ САНЪОН ҚИССАСИДАГИ ПОЭТИК ТАСВИР ВА ТАСАВВУФИЙ ИСТИЛОҲЛАР

III.1. «ШАЙХ САНЪОН ҚИССАЛАРИ»ДАГИ БАЪЗИ ШЕЪРИЙ САНЪАТЛАР

Фаридиддин Аттор ва Алишер Навоий асарларида нозик ифодалар, сўз жозибадорлиги, маънолар кенглиги, мазмун ва мундарижасининг бойлиги улардаги юксак шеърий маҳоратдан дарак беради.

Навоий асарларида сўз гўзаллиги, унинг турли маънода товланиши, бадий асарнинг мазмунан ранг баранглигига, тил бойлигига асосланиб, сўз ёки иборанинг бир вақтнинг ўзида икки ва ундан ортиқ маънода келиши санъаткорлик белгисидир.

Адабиётшунос Ҳ.С.Кудратуллаев ёзади: «Навоий шоирларнинг шеър санъатининг қарийб барчасидан фойдаланганлигини таъкидламасдан, ўша давр шеъриятида тез-тез дуч келадиган санъатлар ҳақида алоҳида тўхталади»¹. Аслида шеърий санъатларсиз шеър бўлиши мумкин эмас. Айниқса, мумтоз адабиётдаги асарларда бу санъатларнинг кўпига дуч келамиз. Аттор ва Навоий асарлари эса, шубҳасиз шеърий санъат ишлатишнинг юксак хазинаси бўлиб, унда адиб маҳорати, сўз санъати жилоларидан оқилона фойдалана билишининг ёрқин исботини кўрамиз. Бизнинг мавзуимиз учун бу масаланинг муҳимлиги шундаки, айнан, шеърий санъатлар орқали ҳам Аттор ҳам Навоий Шайх Санъон ички оламини очишда, унинг мураккаб тақдирида юз берган ҳолатларни сўз дурру гавҳари ёрдамида ечишда алоҳида маҳорат зоҳир этганлар. Иккинчидан, шу санъатлар воситасида бу буюк икки алломанинг тасаввуфга муносабатлари,

¹ Ҳ.С.Кудратуллаев. Навоийнинг адабий-эстетик олами. Тошкент. 1991, 158-бст.

қарашларининг нозик пардаларини ҳам кузатдикки, бу ҳам талқиқотимизга бу мавзунинг бевосита дахлдорлигини белгилайди.

Навоийнинг «Шайх Санъон қиссаси»дан келтирилган қуйидаги мисолни кўрайлик:

Шайхнинг кўнглига савдолар тушуб,
Ким ани зоеъ қилурға ёвушиб(71 -б.).

Ушбу байтда шайх сўзи икки маънода келган. Биринчи маъно, «шайх» деб шоир Санъонга ишора қилаётган бўлса, иккинчидан, кўчма маънода ёши улуг киши назарда тутилмоқда, яъни мўйсафид кишининг кўнглига ишқ савдоси тушганлигига ишора қилинмоқда.

Аттордан:

Чун бидид он хоб бедори чаҳон,
Гуфт дардо во дарего к-ин замон(79 с.,18с).

(Мазмуни: Шайх Санъон бу тушни кўргач, ўзига афсус надоматлар қилди).

Бу байтда «бедори жаҳон» уч маънода ишлатилган. Биринчидан, уйғоқлик, иккинчиси-ҳамма нарсадан воқиф олим, доно, мутафаккир шахс, учинчиси Шайх Санъоннинг ўзи маъносида.

«Мантикут-тайр»дан яна бир байтни кўрайлик:

Дар сипехри хусн дар бурчи камол,
Офтобе буд, аммо безавол(79 с.,18с).

(Мазмуни: У хусн осмонининг камолот буржида ҳеч сўнмайдиган бир қуёш эди.)

Ушбу байтда шоир тарсо қизини офтоб деб атаб, истиора санъатидан чиройли фойдаланган, иккинчидан, офтоб сўнадику, бу офтоб сўнмайдиган офтоб деб, муболағанинг игроқ турини юзага келтирган.

Тасбиғ санъати-Шарқ шеърлятида қўлланиладиган, байтда бир сўзни қайта такрорлаб, мисраларни бир-бирига боғлайдиган лафзий санъат.

Адабиётшунослар А.Рустамов, Ё.Исҳоқов мазкур санъатни «ташобеҳул - атроф» деб атаганлар. Тасбиғ санъатида биринчи мисра охирида қофия бўлиб келган сўз, иккинчи мисра бошида қайтарилади. Бунда байт мисралари бир-бирига янада жонлироқ боғланади. Тасбиғ санъати сўзларни жойлашиш ўрнига, қайта қўлланилишига кўра бошқа такрор ва қайтариқли санъатлардан фарқ қилади.

Адабиётшунос олим Ё.Исҳоқов Навоийнинг бадиий санъатларидан фойдаланганлигини, жумладан бундай баён этган: «Маълумки, бадиий тасвирий воситалар «фикрни равон ва нафис ифодалаш йўллари ва воситалари, бадиий санъатларнинг турлари, бадиий хусусиятлари каби муҳим масалаларни ўз ичига олувчи».¹

Атторнинг «Шайх Санъон қиссаси»даги бу байтга эътибор берайлик:

Гашт ҳайрон, Шайх шуд аз даст маст,

Маст ошиқ буд, рафта зи даст(90 с., 26с).

Мазмуни: (Шайх ҳайрон, маст бўлиб ўзини қўлдан бой бериб, ошиқлиги боис ўзидан кетди).

Биринчи мисранинг охиридаги «маст» сўзи иккинчи мисранинг бошида келиб тасбиғ санъатини юзага келтирмоқда.

Навоийнинг «Шайх Санъон қиссаси»да эса қуйидаги икки байт бу санъатнинг ёрқин намунаси бўлиб келган:

Тоқи онинг чарх тоқи бирла жуфт,

Жуфти тоқи ичра кўп рози нухуфт(72-бет.).

Қоши савдойи улукса янги ой,

¹ Исҳоқов Ё. Классик адабиёт поэтикасидан маълумотлар, //Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, 1-сон, 84-б.

Янги ой девонаға ҳайратфизой(74 -бет.).

Бу байтларда «жуфт» сўзи ва «янги ой» бирикмасини такрорлаш орқали тасбиғ санъатининг гўзал намунаси яратилган. Биринчи мисра охирида қўлланилган «янги ой» ибораси маҳбуба қошини ифодалаган бўлса, иккинчи мисра бошида такрорлаган мазкур сўз бирикмаси маъшук, яъни Шайх Санъонни ҳайратда қолдирган гўзал ёр маъносида қўлланган. Шунинг ўзи ҳам Алишер Навоийни шеърий лафзий санъат орқали образ даражасини етиштириш, уни маромига етказиш бир сўзни ёки сўз бирикмасини янги-янги маъноларда моҳирона қўллай олган устоз шоир сифатида ҳам бунда намоён бўлмоқда. Мана бу байтда эса «дайр» сўзи тасбиғ бўлиб келган:

Каъбадин андоққи қилди дайр,

Дайрдин ҳам Каъбаға кўргузди сайр (103-б.).

Тажнис санъати ҳам маънавий, ҳам лафзий санъат ҳисобланади. Аттордаги тажниси маънийга мисол:

Гуфт бархезу биёву хамр нўш,

Чун бинўшӣ хамр ойи дар хўрўш(88 с.,25с.).

(Маъноси: Туриб келу хамр-шароб ич, ичиб бўлгач тугён этурсан).

Биринчи мисрадаги «хамр» сўзи ҳаром қилинган нарса маъносида келган бўлса, икинчи мисрада май- ароқ маъносида келган.

Адабитёшунос А.Ҳожиаҳмедов лафзий санъатларнинг етти хилини кўрсатиб, тажнис санъати ҳақида бундай ёзади: «Тажнис» (ёки жинос) шеър байтида маъно жиҳатидан ҳар хил, аммо шаклан бир хил ёки шаклан бир-бирига яқин икки сўзни келтириб, улар воситасида муайян фикр, лавҳа ё тимсолни таъсирчан ифодалаш санъатидир»¹.

Айрим шеърий санъатлар ўзининг вазифаси даражасида бир неча хилларга бўлинади ва бу кўринишлар сўз ифодасида ўз мавқеига

¹ А. Ҳожиаҳмедов. «Шеърий санъатлар ва мумтоз қофия. Тошкент. 1998 й.65 -б.

эга. Тажнис санъати ҳам бундан мустасно эмас. Масалан, адабиётшунос Т.Зеҳнӣ «Санъати суҳан» номли асарида лафзӣ тажниснинг беш хилини кўрсатган: тажниси том, тажниси зойид, тажниси ноқис, тажниси мураккаб, муқаррар тажнис¹.

А.Ҳоҷиаҳмедов эса тажниснинг 8 хилини келтиради: Тажниси том, мураккаб, ноқис, зойид, музориъ, акс, муқаррар, хатти². Ушбу тажнис хилларининг Аттор ва Навоӣ томонидан қўлланилганлигига мисоллар келтирамир:

Том тажниси - бир-бирига тўла монанд бўлса-да, лекин маъно жиҳатидан фарқ қиладиган сўзлардир.

Аттордан мисол:

Зулфи ў чун ҳалқа бар ҳалқаш фиканд,

Дар забон, чумла дар ҳалқаш фиканд (94 с., 29с.).

(Мазмуни: Унинг зулфи ҳалқалай ҳалқиға тушти,

Ҳам тилиға, ҳам ҳалқумиға тушти).

Биринчи мисрадаги «ҳалқа» доирасимон, айлана ҳалқани, иккинчи «ҳалқа» бўйиндаги сиртмоқни англатса, учинчи «ҳалқа» ҳалқум маъносида қўлланган.

«Зойид» тажнисида эса икки сўздан биттасида бир унли товуш ортиқча келади.

Атторда:

Шайх гуфтам, чун забунам дидай,

Лочарам дуздида, дил, дуздидай (86 с., 23 с.).

(Мазмуни: Шайх деди: Мени ожиз кўриб, ожизлигимдан фойдаланиб, дилимни ҳам ўғирладинг).

Байтдаги биринчи «дуздида» сўзига «-и» изофаси қўшилиб, Тажниси зойид яъни «дуздидай» ҳосил бўлган.

² Зеҳний Т. Санъати суҳан. Душанбе, Ирфон, 1967, 301-6/138-143/

¹ А.Ҳоҷиаҳмедов. Ўша асар. 65-74 -бетлар.

«Мукаррар тажнис» деб бир шаклдаги сўзларнинг ёнма-ён келиши, ҳар бир сўз алоҳида маънода англатиши кўзда тутилади.

Аттордан:

Рўзғори ман бишуд дар интизор,

Гар бувад амре бибояд зор-зор -(87 б., 24 с.).

(Мазмуни: Менинг тирикчилигим интизорликда ўтди. Агар яна амринг бўлса, айт, зор-зор ҳолда кута оламан).

Байтдаги «интизор» ва «зор-зор» тажниси мукаррардир. «Интизор» сўзининг маъноси бирон нарсани кутмоқ, қараб турмоқ бўлса, иккинчи мисрадаги «зор-зор» йиғламоқ, сўрамоқ, илтимос қилмоқ маъносида келган.

Истиора санъати «Истиора» арабча сўз бўлиб, «бирон нарсани омонатга, вақтинча олмоқни билдиради. Адабий асарларда бир сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, аниқроғи, уни ҳақиқий маъносида эмас, балки мажозий маънода қўллаш санъати истиорадир. Кўпинча, бу икки маъно ўзаро ўхшашликка асосланади. Шу жиҳатдан истиора ташбеҳ санъатига яқин туради. Истиора баъзан, яширин ташбеҳнинг кейинги ривожланиши даражасида юзага келади. Лекин, истиоранинг ташбеҳдан фарқи бор. Истиорада ташбеҳланувчининг ўзи йўқ, балки ташбеҳ қилувчи бор. Тузилишига кўра бир неча сўздан ташкил топган истиора бирикмаси, мураккаб истиора саналади.

Аттордан:

Аз дилам чуз хун ҳосил намонд,

Хуни дил то кай хўрам, хуни дил намонд (96 саҳ., 32 с.).

(Мазмуни: юрагимда қондан бошқа ҳеч нарсa қолмади.

Қачонгача юрак қонини ичай дилимда қон қолмади?)

Ушбу байтдаги «хуни дил намонд» бирикмаси мураккаб истиорадир.

Тасаввуфшунос М.Ҳазратқулов Аттор шеърӣ санъатларига баҳо берар экан, жумладан, бундай ёзади:

«Аттор лафзий санъатларидан кутулиб, шеърға яъни маънолар, ирфоний тамсиллар киритган. Шунинчосини олган ҳолда, атторшунослар, тасаввуфий шеърлар Аттор ижодида янги тамсилий маъноларни кашф этган дейдилар» (таржима бизники – Ф.И.)¹.

Юқорида қайд этилган байтлардаги «хуни дил хўрдан» бирикмаси ҳам тамсилий маъно кашф этиб, Шайх Санъоннинг кечинмалари, азоб-уқубатларини, садоқат ила хизмат қилиб қанчадан қанча риёзат чекканига қарамай, яна тарсо қизининг ишқига гирифтор бўлиб, қон йиғлагани ва қон ютганини чиройли ифодалаб берган.

Навоийнинг:

Неча тун бир туш анга кўргуздилар,

Риштаи сабру қарорин уздилар (71-б.).

Байтда «риштаи сабру қарорин» бирикмаси мураккаб истиора бўлиб қолган.

Талмиҳ санъати (назар солмоқ)-шеър ёки насрда машҳур воқеалар, афсоналар, адабий асарлар ва мақолларга ишора қилмоқ санъатидир.

Талмиҳ-бир нарсага енгил қарамоқ маъносини англатади. Агарда «талмиҳ» сўзини «тамлиҳ» сўзига алмаштирсак, тузалмоқ маъноси келиб чиқади. Бу ҳам мақсадга мувофиқ кўринади. Лекин, бадиий асарларда бу санъат тарихий афсонавий, нақлий воқеаларга ишора қилмоқни билдиради.

Атторда:

Юсуфи сиддик дар чоҳ уфтод,

Уқбаи душвор дар роҳ уфтод. (79 сах., 18с.).

(Мазмуни: Сиддиқ Юсуф қудуққа тушгач, қийин аҳволга туши).

Байти Шайх Санъоннинг тарсо қизининг ишқига гирифтор бўлгани Юсуф алайҳиссаломни акалари томонидан қудуққа ташлаганига қиёсламоқда. Ўшанда Юсуф алайҳиссалом қандай оғир аҳволга тушган бўлса, Шайх Санъон ҳам шундай аҳволга тушган.

Навоийда:

Тўрт юз олдида асҳобу мурид,

Ҳар бир андоғким Жунайду Боязид (70-бет.).

Навоий ушбу байтда Шайх Санъон муридларини тарихда ўтган машҳур шайхлар билан таққослаб, талмиҳ санъатини яратган. Ёки:

Лаъли жони хасталарнинг марҳами,

Нутқида Исои Рухуллоҳ дами (74-бет.).

деган байтда яширин ташбеҳ-яъни нозик истиора қўлланилганки, у «лаъл»лаб маъносида келган. Иккинчи мисрада ҳам «дами» орқали истиора санъатини яратган, «Исои рухуллоҳ» бирикмаси билан ҳазрати Исо алайҳиссалом хислатларига ишора қилинган.

Ҳам занаҳдонида юз минг жон асир,

Чоҳида юз Юсуфи Канъон асир (74-б.).

Ушбу мисрадаги Юсуфи Канъон Атордаги Юсуфи сиддиқни эслатади. Навоий бунда Юсуф алайҳиссаломнинг чоҳга гирифтор қилингани ҳақидаги қиссаларга ишора этиш орқали талмиҳ санъатини яратмоқда.

Асради кўп ўзни истигфор этиб,

Оғзида «Лоҳавл»ни такрор этиб (75-бет.).

Ушбу байтдаги «Лоҳавл» сўзи «кўрқув йўқ» деган маънони берса, аслида шоир уни маълум ҳадиксираш, кўрқинш асносида ўқиладиган Аллоҳдан мадад тиланадиган дуо («Ло ҳавла вало қуввата илло биллоҳил-аълиюл-аъзим»)га ишора қилмоқда.

Бири деб: «К-эй муршиди арбоби дин,
 Хоки роҳинг сурмаи аҳли яқин» (79-бет).

Шоир бу ўринда «аҳли яқин» ибораси билан пайғамбарлар ва авлиёларга ишора қилмоқда ва шу билан талмиҳ санъатини яратган.

Тавсиф (тансиқ ас-сифат) санъати-шеърда тасвирланаётган шахс ёки нарсага хос белгиларни кетма-кет келтириш, уларни бир неча жиҳатдан тасвирлашни билдиради.

Мен ғарибу ошику девонаман,
 Ҳушу ақлу сабрдин бегонаман (88-бет).

Ушбу байтда Навоий Шайхни ғариб, ошиқ, девона, беҳуш, беақл, бесабр сифатлари билан тасвирлаган. Навоий муридлари кетган Шайх Санъон нотаниш шаҳарда бир ўзи бегоналар ичида ғариб бўлиб қолгани ҳақида сўзламоқда. У тарсо қизини кўргач, бутун борлигини унутиб қўйган, ошиқлик мақомида тасвирланмоқда. Ошиқ бўлган одамда барча нарса хаёлидан кўтарилади, ўзи девонага ўхшаб қолади. Ошиқ кишида сабр ҳам қолмайди. Навоий ушбу байт орқали тавсиф санъатининг ноёб намунасини яратган. Агар аввалги мисрада шоир Шайх Санъоннинг ғариблик, ошиқлик, девоналик сифатларини берган бўлса, кейинги мисрада ушбу сифатларни «хуш», «ақл», «сабр»дан маҳрум бўлишлик психик жараён орқали ифодаламоқда. Хуш, ақл, сабр эса инсон руҳиятининг, ақлининг бир тизими бўлиб, «сабр» унинг-шахснинг ўзида тарбия орқали ҳосил бўладиган, маънавий якуний бирликдир. Шайх Санъон бирданига ана шу ақлий ва маънавий бирликдан христиан қизига ошиқлик боис ажралган. Бунда Навоий ошиқлик-илоҳий Ишқ қудрати ва инсон руҳиятининг бу қудратга моил ва бўйсунувчанлигини Шайх Санъон образи орқали юксак даражада ифодалаган.

Тазод санъати. «Тазод» сўзи «қарама-қарши қўйиш» маъносини ифодалайди. Шу сўз билан аталувчи шеърый санъат эс:

байтда маъно жиҳатидан ўзаро зид, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб, таъсирчан бадиий тасвирилар, лавҳалар яратади.

Кундуз — оқшомгача бағри чок-чок,

Кеча тонг отгунча фурқатдин ҳалок (83-бет).

Ушбу байтда «кундуз»-«оқшом», ҳамда, «кеча»-«тонг» сўзлари бир-бирига зид маъноларда бўлиб, шайх аҳволининг мураккаблигидан далолат бермоқда. Шайх ошиқ бўлгандан кейин, унинг кундузи ҳам кечага ўхшаб қолади.

Ишқ мулкида гадову шоҳ бир,

Дайр ичида раҳбару гумроҳ бир. (102-бет.).

Байтдаги шоҳ-гадо, раҳбар-гумроҳ қарама-қарши маънодаги сўзлардир. Навоий ушбу таърифлар орқали ишқ оламида шоҳ ҳам, гадо ҳам, нодон ҳам доно ҳам бир бўлиб қолади, деган фикрни айтмоқда. Навоий бу асарда жуда катта журъат кўрсатиб, шахс ва муҳаббат эркинлиги ғоясини ўртага ташламоқда.

Умуман олганда, Алишер Навоий асарларида энг аввало юксак инсоний таълимот — одам ирқи, насл-насаби, тери ранги, эътиқоди, жамиятдаги мавқеидан қатъий назар, Аллоҳ олдида бир хил қадрга эга, деган ғоя доимо учраб туради. Биз бу қарашни «Хамса»нинг «кириш» ва «хотима»ларида, «Насоимул-муҳаббат», «Тарихи мулуки Ажам» ва бошқа асарларида кўпроқ кўрамиз. Ана шу таълимотнинг яна бир қирраси-одил шоҳ образи, шоҳ ва гадо бирлиги масаласи ҳам юксак инсоний туйғу, жамиятда барчанинг ҳақ-ҳуқуқи ягоналиги ғоясидирки, Шайх Санъон муҳаббатига нисбатан билдирилмоқда. Навоий фикрича, ишқ, айниқса, у илоҳий ишқ бўлса шоҳу гадони танламас, ҳаммани бир хил ўз бағрига тортар, ранги-оламни раво кўрар, ёр висоли лаззатидан баҳраманд этар.

Ружу санъати-арабча қайтиш маъносини билдириб, олдинги мисра ёки байтда ифодаланган фикрдан, қўлланган бадиий тасвирий

воситадан қайтгандек, аслида ушбу фикрни кейинги мисра ёки байтда олдингига қараганда кучлироқ ифодасини бериш усулини яратади. Шу йўл билан бир фикр кейинги мисраларни мазмунан яна тўлдириб боради. Мумтоз шеъриятимизда ружуъ санъати усули, айниқса, ташбих билан боғлиқ мисраларда кўпроқ учрайди. Байтнинг биринчи мисраси ёхуд олдинги байтда келтирган ташбихни шоир янада кучайтиради, янги иборалар қўшади, унинг хусусиятини ойдинлаштиради. Навоийдан:

Оллоҳ! Оллоҳ! Не кечадур бу кеча!

Саъб мундоғ, ё Раб, ўлғайму кеча (77-бет.).

Шоир аввалги мисрада Шайх Санъон номидан Худога мурожаат қилиб, ушбу кеча қандай кечалигини сўраса, иккинчи мисрада бу кечадан ёмонроқ, қийинроқ кеча бўлиши мумкин эмаслигини таъкидламоқда. Аввалги мисранинг бошида ружуъ келган бўлса, кейинги мисранинг ўртасида шоир қайтиш усулидан фойдаланган.

Саволу жавоб санъати - Шеър мисраларида икки шахс ўртасидаги савол ва жавобни акс эттириш усули. Ушбу санъат шоир қалбидаги ҳиссиётни ифодалашга ёрдам беради. Бу санъат, кўпинча, тазод санъатидан фойдаланиш шаклида ҳам келиб шеърга ажиб жозиба бахш этади, муаллифнинг мақсади, ички дунёсини янада кўркем, бўрттириб ифодалашга ёрдам беради. Бунга Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳоднинг Хисрав билан савол-жавоби ёрқин мисол бўла олади.

Фаридиддин Аттор, ҳамда, Алишер Навоий «Шайх Санъон қиссаси»даги Шайх ва муридларнинг саволу жавобларини жуда жонли берганлар. Атторда 26 байт саволу жавоб санъатига бағишланган. Мисол тариқасида тўрт байтни кўрсатиб ўтамиз.

Ҳамнишине гуфт: -эй Шайхи кибор,

Хез ,ин васвосро гусле барор.
 Шайх гуфташ имшаб аз хуни чигар,
 Кардам сад бор гусл, эй беҳабар.
 Он дигар гуфто: Ки тасбеҳат кучост ?
 Кай шавад кори ту бе тасбеҳ рост ?
 Гуфт: -Тасбеҳам бияфкандам зи даст,
 То тавонам бар миён зуннор баст (83 с.,21с.).

(Мазмуни): Бири дейди: -Эй кибор Шайх, туриб гусл қилиб ўзингдан васвасани ҳайда. Шайх деди:-Бу кеча жигарим қони билан юз марта гусл қилдим, аммо, сен беҳабарсан. Бири деди: -Қани тасбеҳинг? Тасбеҳсиз ишинг ўнгидан келмайди. Шайх деди: -Тасбеҳимни ташлаб, қўлларимни бўшатдим, токи белимга зуннор боғлайин.

Навоийда муршид ва муридларнинг саволу жавоби асарда Атторманидан кенгроқ жой олган.

Бири деб: — «К-эй муршиди арбоби дин,
 Хоки роҳинг сурмаи аҳли яқин.
 Кимса йўлида бўлур бу воридот,
 Ўзни забт этган топар хайру нажот».
 Деди — «эй фарзанд, де ўзлук қани ?
 Токи ман ҳам забт қилгайман ани». (79-бет).

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасида Атоий ҳақида қуйидаги маълумотларни битиб қолдирган: «Мавлоно Атоий Балхда бўлур эди. Исмоил Ота фарзанларидандур, дарвешваш ва хушхулқ ва мунбасит (очиқ кўнгил)киши эрди. Туркийгўй эрди. Ўз замонида шеъри атроқ орасида кўп шуҳрат тутти ва бу матлаъ анингдурким:

Ул санамким сув қироғинда паридек ўлтурур,
 Ғояти нозуклутидин сув била ютса бўлур.

қофиясида айбгинаси бор. Аммо, мавлоно кўп туркона айтур эрди. Қофия эҳтиёжига муқайяд эмас эрди. Қабри Балх навоҳисададур»¹.

Алишер Навоий Атоийнинг ушбу байтини келтириб, унинг «айбгинаси» бор деб таъкидлайди. Шундай бўлса ҳам, Атоий тасвирлаган сиймо Навоий қалбида мустаҳкам ўрнашиб қолганлиги сабабли ўзининг «Лисонут-тайр» асаридаги «Шайх Санъон»да беихтиёр келтириб ўтади:

Хусну лутфи жон аро ер тутқудек,

Бир аёқ сув бирла балким ютқудек (75-б.).

Юқорида келтирилган мисолларимиздан кўриниб турибдики, иккала шоир ҳам, бадиий санъатлардан кўп фойдаланган, лекин бу шеърий санъатлар Навоий достонида кўпроқ кўзга ташланиб туради.

Ушбу бўлимнинг хотимасида қуйидаги хулосалар баён этилган:

1. Иккала қиссада ҳам нозик ифодалар, сўз жозибадорлиги, маъноларнинг кенглиги, мазмун ва мундарижасининг бойлиги ҳар иккала адибнинг юксак шеърий маҳоратидан дарак беради.

2. «Шайх Санъон» қиссаларидаги шеърий санъатлар ҳам алоҳида таҳлил қилиниб, ҳар қайси шоир қайси санъатдан кўпроқ ва моҳирона фойдалаганлиги ҳам ўз ифодасини топган. Шеърий санъатлар бўйича Аттор ва Навоий «Шайх Санъон»ини қиёслаганда, бу ерда ҳам умумийлик ва ўзига хосликни, тафовутлари бирлигини кўрамиз. Иккала шоир ҳам умумий тарзда ташбиҳ, тажнис, истиора, талмиҳ санъатларидан кенг фойдаланиб, шу билан бирга, Аттор ийҳом санъатидан кўпроқ, тазод санъатидан эса Навоий кўпроқ фойдаланганлигини кўрдик. Барча сўз санъатлари дostonлар сюжетининг жозибадорлиги, персонажлар характерини очишта хизмат қилган.

¹ Алишер Навоий «Маҷолисун-нафоис». Тошкент: Фафур Фулом. 1996. — 62-63-б.

3. Агтор ва Навоийнинг фалсафий-эстетик қарашлари негизда инсон ва унинг жамият ҳаётидаги мавқеи асосий ўрин тутади. Адиблар қайси жанрда қалам тебратмасин, уларнинг марказида инсон муаммоси ўзининг бõр бўйи билан қад кўтаради. Бунинг боиси, инсон шахсияти ва унинг шакллантириш масалалари Агтор ва Навоий фалсафий қарашларининг шоҳ томирини ташкил қилади.

III. 2. АГТОР ВА НАВОИЙ «ШАЙХ САНЪОН ҚИССАЛАРИ»ДАГИ БАЪЗИ СЎЗЛАРНИНГ ЛУҒАВИЙ МАЪНОСИ ВА ТАСАВВУФИЙ ИЗОҲЛАРИ

Фаридиддин Агтор ва Алишер Навоий асарларида ишлатилган сўз ва иборалар, мантиқий қўйилган жумлалар замирида Шарқ адабиётида бу икки қутбнинг дунёқараши, макон ва замонга муносабати ўз аксини топган. Тадқиқотимизнинг маълум қисми Агтор ва Навоийнинг «Шайх Санъон қиссаси»даги бадиийлик, адабиётда тутган мавқеини белгилаш қатори, бу адибларнинг тасаввуфга муносабатидир. Бу масала ҳалигача адабиётшунослигимизда «Шайх Санъон қиссаси» билан боғлиқ ҳолда изчил ўрганилмаганлигини инобатга олиб, Агтор ва Навоий томонидан фойдаланилган тасаввуфий истилоҳ ва сўзларнинг ўрни, адибнинг қисса сюжетига мос бу жиҳатдан фойдаланганини кўриб чиқишни мақсад этдик. Бу, бир томондан, Шайх Санъон ва бошқа персонажлар характери очишда маълум ойдинлик киритса, иккинчи томондан, Агтор ва Навоийнинг тасаввуф ғоясига муносабатлари, бу муносабатнинг давр руҳи билан, деталларда бўлса-да, ҳар бир адибда ўз мавқеига эга бўлганлигини кўрсатишдир.

«Тасаввуф тарихи» муаллифи Усмон Турар сўзи билан айтсак: «Тасаввуф ҳаётда яшаб, билиш орқали билинадиган ҳол илми бўлгани

сабабли, исломнинг ботини жиҳатини ташкил этувчи «имон», «эҳсон» ва Ҳақни таниб-билиш ҳам унинг мавзуси қаторига киради.

Тасаввуф илмига оид махсус истилоҳлар ҳам унинг мавзуларидандир. Масалан, нафсни танимоқ, қалбидан огоҳ бўлмоқ, билмоқ, нафс мушоҳада, мақомлар, ҳоллар, қурбият, вусул, фано, бақо, суқр, ишорат, илҳом ва ҳоказо»¹.

Бунинг ёрқин мисолини биз қиссадаги тушлар талқинида, Шайх Санъон ишқининг тасвири, унинг комиллик тимсолидаги тасвирлардан, диний-тасаввуфий сўзлардан кўп фойдаланганлигини кўрамиз:

«Ислом тасаввуфининг асосини Қуръони Карим ва пайғамбар (с.а.в.) ҳазратимизнинг ҳаёти, сийрати, суннати ташкил қилади»²

Хўш, диний-тасаввуфий истилоҳлар қайси мезон орқали белгиланади.

Маълумки, диний тушунчаларни шариат аҳкоми ташкил қилади. Шариат ҳукмлари эса фикҳ илми орқали белгиланади. Ислом оламида фикҳ илмига оид жуда кўп асарлар, луғат ва шарҳлар яратилган. Улардан машҳурлари «Ибодати исломия», «Заруроти диний», «Қозихона», «Салоти Масъудӣ» ва «Мухтасар» каби китоблардир. Тасаввуф истилоҳлари эса тариқат аҳлига доир мақолалар, тазкиралар, тасаввуф китоблари ҳамда авлиёлар, дарвешлар, қаландарларга доир китобларда кўпроқ ишлатилган, бу сўзларга изоҳ берилган. Масалан, Яссавийнинг «Ҳикматлар»и, Атторнинг «Тазкиратул-авлиё», Жомийнинг «Нафаҳотул-унс», Навоийнинг «Насойимул-муҳаббат» каби асарларини кўрсатиш мумкин. Кўп диний истилоҳларни айни пайтда тасаввуфга оид сўз, ибора сифатида ҳам қабул қилиш мумкин. Лекин баъзи сўзлар борки, динга мутлақо қарама-қарши бўлиб, тасаввуф истелоҳи бўлиши мумкин. Масалан, май,

¹ Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Тошкент: Истиқлол. 1999. – 19-б.

² Маҳмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. Тошкент: Фан, 2001. – 8-б.

шароб, бут, тарсо, оташкада, майкада ва бошқалар. Ушбу сўзлар мажозий маъно кашф этиб, тасавуфий сўзлар қаторига кирган. Шундай истилоҳлар борки, улар ҳам диний ва ҳам тасаввуфийдир. Масалан, тоат, ибодат, зуҳд, тақво ва бошқалар. Агтор ва Навоий «Шайх Санъон қиссаси»да ушбу истелоҳлардан кўп фойдаланганлари боис, биз уларга имконимиз даражасида шарҳ бериб, гоҳида таҳлил этишга ҳаракат қилдик.

ДИНИЙ-ТАСАВВУФИЙ СЎЗЛАР

Шайх, ҳарам, ҳаж, салот, савм, суннат; каромат, мақомот, илм, асҳоб, сажда, бут, иймон, устод, Каъба, тавоф, тарсо, руҳоний, руҳуллоҳ, маърифат, зуннор, қиёмат, тасбеҳ, пир, мусулмон, дайр, дўзах, биҳишт, ҳақ, таоло, мўъмин, кофир, нур, такбир, ислом, Қуръон, устод, иқтидор, дин, шафоат, нокус, мазҳаб, намоз, хутба, ва бошқалар бўлиб, буларни моҳиятига қараб соф диний-тасаввуфий сўзларга киритиш мумкин.

ТАСАВВУФИЙ-ДИНИЙ СЎЗЛАР

Мурид, соҳибкамол, риёзат, айён, кашф, асрор, каромат, мақомат, бут, жон, иймон, устод, манзар, маърифат, зулф, дилбар, лаъл, сабо, пурчин, ҳиндусифат, ушшоқ, абру, ғамза, тобдор, наргис, чоҳ, занахдон, гавҳар, хуршид, мўй, ишқ, дил, тарсозода, панд, ошғуфта, фармон, дармон, сўз, чароғ, олам, гуноҳ, шамъ, фалак, об, хун, қиёмат, парда, савдо, сабр, ақл, ҳила, чашм, дўст, васвос, ғусул, пир, хато, тавба, ҳол, ошиқ, дев, огоҳ, сир, гумроҳ, дайр, хушёр, маст, тарсобача, ғофил, дилфигор, нигоҳ, огоҳ, оҳ, шарм, Ҳақ, сокин, мўъмин, ҳайрон, кофир, парда, тарк, тиг, нур, бемор, беқарор, иқрор, девона, забун, ноз, таркиб, ғариб, фармон, мақсад, тоб, маст, ашк, мотам, холис, интизор, нола, зарра, ҳариф, кофир, кафан, пок, ислом, жамол, хамр, муғон, мажлис, мизбон, ҳусн, шароб, нўш, устод, санам,

иктидоъ, асо, ридо, гафлат, мусхаф, ғайб, ошно, сарвқад, симбар, хукбон, мўнис, ризо, хавф, хатар, дин, аҳвол, габр, мунофиқ, даргоҳ, шафоат, сабзпўш, мушк, гумроҳ, раҳнамо, мустафо, ҳиммат, ғубор, дарвеш, ноқус, ҳикмат, мавж, шукр, мотам, ҳирқа, мазҳаб, гунг, завқ, дилновоз, вафо, нафс, маъшук, ҳайрат, лутф, оби, зулол ва бошқалар.

Бундан ташқари, «Лисонут-тайр»да баъзи арабий, форсий сўзлар ҳам борки, улар Агтор асарида йўқ. Масалан, наби, иршод, росих, шайхул-машоих, **шоҳ**, чархи аъло, арши аъзам, **дули** офат, дуо, бало, ваҳй, таъбир, истиғфор, **қуништ**, насиб, видоъ, аҳли тариқ, савол, **чорагар**, нозир, **парвона**, **пайкар**, **хурпари**, **сурат**, **каманд**, **банд**, **оби** **хайвон**, **хубоб**, қад, **хиром**, гул, **лол**, **мў**, **ораз**, **афғон**, **расво**, ҳайрат, баҳри фано, **мисвок**, сахв, азм, сафар, **ғавво**, **ноқус**, муршид, **забун**, жунун, тамаъ, жоҳил, наво, **май**, **бутхона**, ҳодий, **хароб**, **ринд**, факр, кашф, **дастор**, зоҳир, ҳасрат, муножот, **нотавон**, тараҳхум, **озод**, соҳиб, **ниёз**, **сабза**, ожиз, **шарар** ва б.

Асардан бунга ўхшаш ўнлаб тасаввуфий сўзларни келтириш мумкин.

Навоийдан:

Остонининг гадойи **шоҳлар**.

Куллуқиға муфтахир огоҳлар (70-б.).

Воридоти **аршдин** пайғомдек,

Вақеоти ваҳи ила илҳомдек (70-б.).

Пайкари руҳи мусаввардин мисол,

Рухға ҳар лаҳза ондин ўзга ҳол (73-б.).

Хурсуратлиғ паризоди ажаб,

Гулжабинлиғ сарви озоди ажаб (73-б.).

Аттордан:

Ҳам салоту савм беҳад дошт,
Ҳеч суннатро фурӯ нагзошт ў (78 с.).

Духтари тарсои рӯҳонисифат,
Дар раҳи рӯҳ Аллоҳаш сад маърифат(79 с.).

Энди шу сўзлардан фойдаланилган байтларни ҳар иккала адиб асаридан келтириб, кўриб чиқайлик¹.

Вафо- шаръий ҳукмларнинг бажарилиши.

Ҳижрон- кўнгулнинг Аллоҳ томон интилиши.

Майкада-муножот мақомининг жабарут оламига қаратилиши.

Майхона — лоҳут мақоми.

Май-илоҳий тажаллий.

Мисвор-зикри илоҳий.

Макр- маъшуканинг ошиқ олдида такаббурлик қилиши.

Лаб-каломи илоҳийки, пайғамбарларга ваҳий орқали, авлиёларга илҳом орқали келади.

Калисо-носут олами.

Каъба-ваҳдат мақоми.

Анқо-мутлақ вужуди.

Ибодат- солиқнинг жаннат учун интилиши.

Талаб - ҳақни қидириш.

Шамъ —кўнгулнинг тажаллиси.

Зулф-Аллоҳ жамолининг тажаллийси.

Зуннор-солиқнинг итоаткорлик белгиси.

Рух ва рухсор- Аллоҳ ҳуснининг мазҳари.

Хуммор- солиқнинг шаҳодат мақомига етишиши.

Хамр-ишқнинг ғалабаси.

Хирқа- вужуднинг зоҳирлиги.

Жамол-маъшуқа ҳуснининг изҳор этилиши.

Жом- илоҳий нурнинг жило этилиши.

Тарк-соликнинг риёзат орқали матлубига етиши

Атторда:

Шайх буд андар ҳарам панҷоҳ сол,
Бо муриди чаҳорсад соҳибкамол (78 сах,17с).

Навоийда:

Халқ иршодиға росих эрди ул,
Каъбада шайхул-машоих эрди ул (70-бет).

Юқоридаги байтлар мазмунига диққат билан қарасак, ҳар бир байтда 4-5 тасаввуфий сўз мавжуд. Масалан, Шайх, ҳарам, мурид, соҳибкамол, иршод, росих, Каъба, шайхул-машоих ва ҳоказо.

Аттордан яна бир мисол:

Менадонам, то аз ин ғам қон барам,
Тарки қон гуфтам, агар имон барам (79 с,18с).

Ушбу байтда Шайх Санъоннинг ишққа гирифтор бўлгани тўғрисида гап борапти. Лекин, ишқ сўзининг ўзи йўқ. «Ғам» сўзи мажозий маъно кашф этиб, ишқ маъносини билдирмоқда. Байтда «жон» сўзи икки марта такрорланаяпти, лекин ҳар гал бошқа маънони ифодалаб келмоқда. Биринчи мисрада «жон» ўз маъносида эмас, балки қутилиш, халос бўлмоқни билдириб, бунда адиб мажоз шеърий санъатидан фойдаланган. Иккинчи мисрада эса «жон» сўзи асл маънода, яъни жон бермоқ маъносида келган. Шу қатори, биринчи мисрадаги «жон» орқали шоир ийҳом санъатини қўлламоқда.

«Жон»- тасаввуфда кўп маъноларда келади. Луғатларга мурожаат этамиз:

1) Жон — руҳ, равон, қон, дам, нафас, яхшилик, ҳиммат, жисм, бод, руҳул-қудс, фаришта.

- 2) Жон-қувват, дармон. Киноя тариқасида: қуввату мадор.
- 3) Жон-махбуб. Киноя тариқасида: маъшуқа.
- 4) Жон-шароб. Киноя тариқасида: шарбат¹.

Атторда:

Жон фишонам бар ту, гар фармон диҳй,
Гар ту хоҳй, бозам аз лаб жон диҳй,. (84 саҳ, 23с).

(Мазмуни: Агар буюрсанг сенга жон таслим қилай,

Агар хоҳдасанг лаъли лабингдан менга жон бағишла).

Биринчи мисрадаги «жон» нафас, дам маъносида келган; иккинчи мисрадаги «жон» эса руҳ, қувват, мадор маъносида келиб, чиройли ийҳом санъатини яратган.

Жон - руҳ, равон маъноларини ҳам билдириб, ўз навбатида мавҳум тушунчани ҳам билдириб келиши мумкин. Жисм у билан тирик. Жон бадандан чиқса, ҳаёт охирга етган бўлади. Демак, «жон» мажозий маънода ҳаёт, тириклик дегани. Киноя шеърий санъатида эса қувват, дармон, мадор, маҳбуба ё маъшуқага хитоб, киноя, изтироб, азобу машаққат, тушунчаларини ҳам билдириб келиши мумкин.

Аттор ва Навоийнинг Шайх Санъон достонида жон сўзи 20 мартадан ортиқ ишлатилган. Бу сўз бирикмалар таркибида ҳам келган, «жон жилваси»-(93-бет), «жон чекиб»-(93), «жонга ўт»-(21), «жони покфаржом»-(94), «бори жон»-(97), «жон айлабон»-(101), «жон ўртаниб»-(101), «ҳаёти жон»-(103), «хаста жон»-(106-бет) ва бошқалар.

Мисоллар:

Ҳам қадинг нахлига жон жилваси,
Ҳам хироми обиҳайвон жилваси (74-бет).

Шоир маъшуқа қадду қоматининг гўзаллиги, жонга қуввату дармон беришини, маъшуқани бир кўрган одам абадий яшажагини таъкидламоқдаки, бу байтнинг тасаввуфий маъносини билдирмоқда. Байтдаги қад, жон, жилва, хиром, обиҳайвон сўзлар ҳам юқоридаги

талқин билан ҳамоҳанг бўлиб, тасаввуфий қарашларни умумий ҳолда талқин этмоқда. Бу сўзлар мажозий маъно касб этган бўлиб, шоирнинг асосий муддаоси: сўфийлар бутун қалби билан олий олам-зотга таважжуҳ қилишига ишора этмоқда. Шу жараёнда шахс борлиқ ҳақиқатларидан воқиф бўлиб, Илоҳий тажаллийни кўришга муяссар бўлади. Илоҳий тажаллий эса бамисоли оби ҳаёт, солиқ ундан ичиб, боқий умр топади. яъни Оллоҳнинг бир тимсолига айланади.

«Миръотул ушшоқ» лугатида жонга шундай тавсиф берилган: «Айни собита ва ҳақиқатро гўянд, ки аз тажаллий илоҳӣ зоҳир шуда бошад дар олами воҳидият ва чабаррут»¹ (Таржимаси: Жабарут ва воҳидият асосида тажаллий орқали зухур қилган бўлса, ҳақиқатнинг кўриниши).

«Жон» сўзи, кўпинча, қуйидаги бирикмалар орқали ҳам ифодаланади: Жони ширин, ширин жон, жони азиз (фарзанд), жони пок, жон олмоқ, жон бермоқ. Ушбу бирикма қирқдан ортиқ вариантларга эга, «Миръот-ул-ушшоқ» лугатидаги маълумотга асосан, «жон» сўзи Аллоҳнинг бирон нарсадаги тажаллийсини билдиради². Байтнинг тасаввуфий маъноси шоирнинг Аллоҳга қилган илтижосидир. Агар шариат аҳли жаннатдан умидвор бўлиб ёхуд дўзах азобидан қўрқиб ибодат қилса, Санъонга ўхшаган аҳли тариқат Парвардигор жамолини кўриш учун ҳамма нарсадан, ҳатто азиз жонидан ҳам кечиб, Аллоҳга шу мазмунда мурожаат этади. Асарда қиссанинг бош қаҳрамони Шайх Санъон саргузашти орқали шу мазмун ифодаланмоқда.

Атторда ҳам, Навоийда ҳам ушбу сўз, бирикма ҳолида ишлатилган:

Навоийдан:

Тушти жони покфаржомига ишқ,

¹ «Миръотул-ушшоқ». 142 с. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Москва. 1-ж. (А-Д) 1981. - 286-б.

Кирди қондек етти андомиға ишқ (76-бет).

Юз бало жонига чун бўлди насиб,

Дер эди ҳолиға йиғлаб ул ғариб (77-бет).

Юқорида келтирилган байтлардан кўринадики, ҳар байтда Навоий «жон»га хос бўлган сифатларни бошқа-бошқа синонимлар орқали бериб, асарга янги-янги бадииятларни жойлаштира олган. Шу тариқа байтларнинг жонли, таъсирчан, пурмаънолиги таъминланиб, ўқувчи қалбига чуқур кириб боришига, уни ўйлашга, завқланиб тафаккур қилишига ундамоқда

«Шайх» сўзи икки қиссада ҳам энг кўп ишлатилган сўзлардан бўлиб, турли маъноларни билдириб келган.

Масалага яқинроқ ёндошиш учун **ШАЙХ** сўзининг луғавий маъносига эътибор берайлик:

1. Кекса, қари эркак.

2. Муршид /руҳонийлар пешвоси/, зоҳид ва обид тариқасидаги лақаб¹. «Шайх Санъон қиссаси»да шайх сўзи алоҳида ҳамда бирикмалар таркибида 85 марта ишлатилган. «шайх» сўзининг форсча шакли «пир» эса тўрт байтда, «қари» сўзи тўрт байтда «шайх» сўзининг ўрнига келган. «Шайх» сўзи шайхул-машойих, Шайх Санъон, Шайхи асҳоб, шайх ишқи, шайх жони, шайх ҳоли, шайхи номурод, шайх дини, шайхи ишқбоз, шайхи олижоҳ каби бирикмалар шаклида /1,5, 6,7, 90, 95, 100, 104,117,107,119/ ишлатилганини кўрамиз. Ушбу бирикмалар араб, форс, турк тилларининг грамматик қоидаларига асосан келган. Бунга араб тилига хос «шайхул -машойих», форс тилида «шайхи ишқбоз», турк тилида «шайх ишқи» каби бирикмаларни кўрсатиш мумкин. Манбалардан мисоллар келтирамиз:

Халқ иршодига росих эрди ул,

Каъбада шайхул-машойих эрди ул. (70-бет).

Ҳамнишине гуфто, эй шайхи кибор,
Хез, ин васвосро ғусле барор. (83 саҳ, 21с).

Шайх асҳоби била асҳоби дайр,
Хоҳ шаръдин нуқта айтиб, хоҳ хайр. (81 с.)

«Миръотул-ушшоқ», «Навоий асарлари учун қисқача лугат «Ғиёсул-луғот», «Бурҳони қотъ»да Шайх сўзининг тасаввуфий изох тасаввуфий маъноси берилмаган. Шайх унвон тариқасида энг ет уламоларга берилган. Жумладан, Шайх Фарииддин Аттор, Ша Саъдий Шерозий. Жомий «Нафаҳотул-унс»да ўнлаб Шайхлар ҳақи маълумот берган бўлиб, улар, асосан, дин ва тасаввуф мақоли шайхлари бўлиб, юқоридаги машҳур адиблар шайхлиги даражаси давогарлик қила олмайди.

Шайхлар умр бўйи фарз вожиб, суннат, мустаҳаб амаллари бажариб келганлар, бошқаларга йўл-йўриқ кўрсатганлар. Агар сайи тўра, эшон, ҳожилар дин соҳасида маълум эътиборга сазовор бўли адабиёт, илмда из қолдирган бўлсалар, Мавлоно рутбаси /Масал: Мавлоно Жалолиддин Румий, Мавлоно Абдураҳмон Жомий, Мавло Алишер Навоий/билан тақдирланган. Бироқ асосан Шайх тариқ пешвоси, бошқаларга йўлбошчи сифатидаги талқинда кўпроқ м келади. Аттор ва Навоийнинг Шайх Санъони шахсиятига ҳам асос ана шу жиҳатлар асос сифатида олинган.

«Шайхи ишқбоз»—бу ибора Шайх Санъонга нисбатан қўлланили бўлиб, унинг ишқ боис насронийлар юртига келиб қолгани, ме азобу машаққатларни бошидан ўтказганини билдиради. Чунки, чинакам ошиқ. Акс ҳолда, шунча йўл босиб, машаққатларга кўниб ерга келмаган бўларди. Тасаввуфда бу унинг фано мартабаси интильганини билдиради.

Май — Май, шароб, бода. Тасаввуф истилоҳлари лугати Мирьотул-ушшоқ»да эса «Май» тачаллиёти Иллоҳиро гўянд, ки осор бошад, ё афъоле ё сифате, ё зоте ба қадри васеъ машруб бувад.

(Таржимаси): Май деб илоҳий тажаллийни дерларки, ундан осор афъол, сифат, ёки бирон нишон қолган бўлса; Кенг маънод ичиладиган нарса ҳам тушинулади¹.

«Шайх Санъон» достонида «Май» сўзи атиги 5-6 байтд қўлланилган бўлса-да, Аттор ва Навоийда анъанавий *май* сўз ирфоний майл ва тушунчаларни англатган. Аттор ва Навоий ма тимсолида мутлақ ҳақиқат йўлини, камолот мақомини, риндон ҳиссиётларни ифодалаганлар.

Маълумки, тасаввуф шеъриятида «май» билан ёндош «бода» «шароб», «хамр» ҳам қўлланилади. Булар ишқ туғёнини, илоҳи тажаллийни, пок ишқни, орифлик йўлига энди кириб келаётга кишининг энди туғён қилаётган ишқини билдиради.

«Мирьотул-ушшоқ»-луғатида май эндигина туғён қилаётга ишқни билдиради дейилган. Яъни бунда ишқ дардига гирифтор бўлаётган ошиқнинг аҳволи берилган. Соликлик йўлига кирган кишининг кўнглига май таъсир этиб, унинг кўнглида ҳусни мутлақ жилваланад ва масту аласт этади. «Шайх Санъон» достонида май сўзи, ма ибораси ўрнига шароб, бода, қадах ишлатилган байтлар ҳам талайгина

Навоийдан мисоллар:

Май ичиб, зуннор олиб, бўлфонда маст,
Куйдуриб мусҳафни, бўлмоқ бутпараст. (87-ст).

Бодадан соқийга юзлангач тараб,
Яна пур қилди қадахни лаб-балаб. (89-бет).

¹ Мирьотул-ушшоқ.173 сах.

Шайхқа чун туттилар май неча давр,
Ишқ айлай бошлади ақлига жавр...(89-бет).

Биринчи байтда шоир Шайхнинг май ичгани, белига зуннс боғлагани, маст бўлгани, Куръонни куйдириб бутпараст бўлган ҳақида сўз бормоқда. Бунинг тасаввуфий талқини қуйидагича: Шайх Санъон тарсо қизи тимсолида Аллоҳ тажаллийсини кўргач, бели зуннор боғлаган, яъни нафсини синдириб, итоаткорлик, риёзат йўли кирган. Унинг бутпараст бўлгани эса, шу йўлдаги мақсади эришганини англатади. Қолган уч байт ҳам Шайх Санъоннинг ил мақсаддаги интилиши, руҳий кечинмалари ва илоҳий кучга тадрижи интилишини билдириб келган.

Шамъ- шамъ, чироқ маъноларини англатади.. Шамъи зарри тўлин ой, шамъи тироз-махбуба, шамъи ховар-офтоб, шамъ шабистон-ой.¹

Шамънинг табиий, турмушдаги зарурати ҳақида изоҳ бери зарурати йўқ. Мумтоз адабиётда эса шамъ ҳамиша маъшум тимсолини, парвона эса ошиқ рамзи ҳисобланган.

Шамъ-сўзи «Миръотул-ушшоқ»да ошиқнинг кўнгли ёришиши, сирлари ошкор бўлиб, илоҳий тажаллий унинг вужудида зух тошгани, ошиқ кўнгли бундан шод бўлганини билдиради.²

«Шайх Санъон қиссаси»да «шамъ» сўзи беш-олти байтда ишлатилган. Аммо офтоб, ой, қуёш, меҳри мунир, уфқ, нур, анвор и бошқа сўзлар ҳам шамъ сўзи маъноси билан ҳамоҳанг, айрим ҳолда и сўз синоними сифатида ҳам келган.

Навоийдан мисоллар:

Не қуёшқи, юз қуёш девонаси,
Ҳусни шамъи даврида парвонаси. (73-бет).
Қоши савдойи улукса янги ой.

¹ Навоий асарлари учун қисқача луғат. Тошкент 1993, 373-бет.
² Миръотул-ушшоқ. 159 саҳ.

Янги ой девонага ҳайратфизой. (74-бет).

Шуълаи ҳусн солиб давронға ўт,

Оташин лаълидан аммо жонға ўт (75-бет).

Мажозий маънода биз тагига чизган сўзлар маҳбубанинг ҳусни жамолини англатиб келмоқда.

Кўз—«Ғиёсул-луғот»да«қабули масъул».Киноя тарзида: таваққуъ.

«Миръотул-ушшоқ»да бу сўзнинг тасаввуфий беш маъноси, солиқ аҳволидан бохабар бўлиш, ундаги хайр ва шарр, нафъ ва зарарни назорат қилиш демакдир.

Навоийда:

Кўзки бўлди, холи онинг остида,

Нуқта ёзилгон балонинг остида (74-бет).

Юқоридаги байтда келгандек, кўз сўзи маъносини тушуниш учун-«хол» сўзининг мавқеи алоҳида аҳамиятга эга. Шарқ адабиётида маъшуқа ҳуснига хол, одатда, кўшимча, зеб, зийнат берувчи компонент сифатида ишлатилади. Байтда хол кўзнинг остида бўлиб, маъшуқа жамолига янада ҳусн кўшган. Бу сўз Навоий талқинида теран маънога эга. Шайх Румга келганидан кейин дайр томонга назар солади ва у ерда ўтирган қиз унинг орзуси, муддаоси эканини кўради. Бу ерда шоир Шайхнинг бу қизни кўриш азалдан тақдирига ёзилган, деган фикр бор. Ана шу фикр байтдаги «хол» орқали ифодаланган. Яъни мажозий маънода «ёзилган» ё «қолдирилган» из — хатти тақдирнинг ўзгинаси. Холни гоҳида шеърятда маҳзун жонга қўйган донга нисбатан ҳам бериладики, бу донни бирон дори-дармон воситасида даволаш мушқил.

Лаб- 1.Бадан узви. 2. Канор,соҳил. 3. Атроф, бирон нарсанинг ҳошияси. 4. Идишларнинг юқори қисми. Бирикмларда: лаби лаъл, қизил лаб, лаби шир-гўдак, лаби шакар-ширинсўзлик дегани.

«Миръотул-ушшоқ»да «лаб»— тасаввуфий маъно қасб этиб манзи тушунчасини билдирган. Бирон мақсад юқоридан ерга нузул қилса пайғамбарларга ваҳий орқали, авлиёларга тазкия, покланиш, мақтаи ва мадҳ қилиш орқали, сўфийларга сифатлаш, илҳом орқали нози бўлади ва «лаб» сўзи орқали ифодаланади. Байтнинг биринчи маъноси: ошиқлар маъшуқалар лабларидан баҳра олсалар, бу уларга малҳамдай таъсир қилиб, беморликдан шифо топадилар. Ривоят в қиссаларда баён қилинишича, Исонинг нафаси ҳар қандай беморни тузата олган, унга жон ато этган. Бу Аллоҳ томонидан Исо пайғамбарга берилган мўъжизадир:

Лаъли жони хасталарнинг марҳами,

Нутқида Исои Руҳиллоҳ дами (74-б.).

Ушбу байтда шоир таъбирича, ошиқнинг дардига фақат «маъшуқанинг жонбахш лаби» шифо бўла олади.

Байтнинг мажозий маъносига келсак, тасаввуф аҳли Аллоҳ ризоси учун бу дунё нозу неъматларидан воз кечиб, тарки дун қилишлари керак. Чунки, улар Аллоҳ талабидадурлар. Тарки дун қилган солиқлар бемор, ночор аҳволда бўладилар. Шунинг учун уларга табиб керак. Ана шу табиб Исо Руҳиллоҳдур. Улар доими равишда бу дунёда бўлиб, у дунё умиди билан яшайдила. Муҳтожларнинг умиди қайси йўл билан амалга ошиши мумкин? Бун улар билмайдилар. Улар Аллоҳ томонидан ҳеч бўлмаса ўзларига илҳом келишини кутадилар ва кўнгиллари бундан озгина бўлса-да таски топади. Юқоридаги байтда келтирилган сифатлар энг аввало тарки қизининг сифати бўлиб, бу хислат Шайх учун малҳамлик вазифасини ўтамоқда.

Юз.- бет, инсоннинг юзи! «Юз» сўзи бошқа маъноларда ҳам келиши мумкин. /юз—томон, сон, абра-чаноқнинг юқори қисми / бошқалар/.

«Миръотул-ушшоқ»да юз-суратдаги нур тажаллийси, бир нарсан завқ билан томоша қилиш имкони, иймон нури ва ирфо. эшикларининг очилиши ва ҳақиқий жамол пардаларинин кўтарилишини билдиради.

Навоийда:

Юзи нурафшон, сочи зулматфишон,
Нури зулмат куфру имондин нишон. (74-бет).

Юз уза зулфин чу мушкафшон қилиб,
Зулмат ичра нурни пинҳон қилиб. (74-бет).

Биринчи байтдаги юз-сурат, бет маъноларида келиб, тарс қизининг чеҳраси гўзалликдан жило бериши, нур сочиб туриш муболаға санъати орқали ифодааланган. Маъшуқанинг юзи шундай чиройлики, у гўё нур сочиб турган қуёшдай. Байтда тўққизта сў бўлиб, улар тасаввуфий маъноларга ҳам эга. Масалан: юз, нурафшон соч, зулматфишон, нур, зулмат, куфр, имон, нишон. Бу сўзлар маъно жиҳатидан яқин бўлгани сабабли бир-бирини тўлдирган. Байтда «юз» сўзи от вазифасида, нурафшон сифат бўлиб, юздаги баркамоллик тўлалик, яъни, интиҳони билдирыпти. Маълумки, ер юзидаги бирор нарса, ҳатто, инсоннинг юзидаги чирой ҳам қуёшдай нур сочмайди. Шоир тарсо қизи юзидаги нурафшонлик орқали Худонинг сифатини берипти. Ушбу байтдан қуйидаги маънони чиқариш мумкин «нурафшон» сўзи Аллоҳнинг нарсаларда тажаллий қилишини англатмоқда. Шайх Санъон тарсо қизининг юзида Аллоҳнинг тажаллийсини кўргач, унга маҳлиё бўлиб қолади, фано дарёсига ботиб кетади, шу ҳолатда қолиш учун бутун борлиги-дин, иймон, эътиқод мартабасидан воз кечиб, маъшуқанинг айтганларини бекаму кўс бажара бошлайди. Шайхнинг дунёдан, иймондан воз кечганини ушбу байт тўла очиб бермоқда. Яъни, Шайх иймоннинг баркамоллиги

туфайли ирфон эшикларини очилиши ва жамол пардаларинин кўтарилишини таъкидлаб ўтмоқда.

Қад қомат-«Ғиёсул-луғот»да ушбу сўзга қуйидаги маънола берилган: а) узун нарсани тешмоқ; б) поясидан кесмоқ; в) сўзни қисқартирмоқ; г) чўлдан ўтмоқ. «Мунтахаб» — лугатида: Бузо терисидан идишлар ясамоқ. «Миръотул-ушшоқ»да: диққатнинг ваҳда оламига қаратилиши.

Навоий:

Ҳам қадинг нахлига жон жилваси,

Ҳам хироми оби ҳайвон жилваси (74-бет).

Байтдаги сўзларнинг луғавий маънолари:

Қад - қомат, ёрнинг қадди.

Нахл-хурмо дарахти, мазкур байтда, ёр қаддининг чиройлилигини ишора.

Жон - жон, руҳ.

Жилва-а). Кўриниш, (юришдаги чиройли ҳаракат. в.) бир нарсани чиройли қилиб кўрсатиш.

Хиром- нозу карашма билан юриш, чиройли юриш, хушнудлик хушхабар.

Оби ҳайвон -оби ҳаёт, тириклик суви, афсонавий булоқ. Бу булоқ зулмат мамлакатада мавжуд бўлиб, ундан сув ичган одам ҳазрати Хизр алайҳиссалом каби абадий яшайди.

Байтдаги биринчи маъно: Шайх ёрнинг мавзун қоматини кўргач жонига янги руҳ кирган, оби ҳаётдан сув ичгандек хушнуд бўлади.

Байтдан кўзланган асосий маъно: ёрининг мавзун қоматини кўрган ошиқ Шайх олий оламга қалби билан шу даражада боқдики гўё жони баданидан чиқиб, улвий оламга бориб мангулик топган. Яъни, Шайх Санъон тарсо қизининг қадду қомати, нозу карашмаси

чиройли юриши, рафтору кирдорини кўргач, ўзининг ер юзи мавжудлигини унутади, ўзга оламга сайр қила бошлайди.

Тасаввуф атамалари бевосита шариат аҳкоми ва фиқонуниятлари билан чамбарчас боғлиқ. Буни бевосита алоқаси яққ кўзга ташланмаса-да, бу сўз, атамаларнинг мантиқий асоси ва ўза боғлиқлигини кузатиш мумкин.

Ислондаги 40 асосий фарз амаллардан 12 фарз намозда мавжудларнинг ичида «қиём» фарзи ҳам бор. Такбири улодан сўнг «тик» яъни, қадни ростлаб туриш, ҳам «қиём» деб аталади. Ўша ҳолда қиро қилиб, Фотиҳа сураси ўқилади ва унга яна уч қисқа оят миқдоридан битта кичик сура қўшилади. Ушбу ҳолатни Худо билан роз айти дейилади. Намозда турган одам Аллоҳ олдида тик туриб, у билан раътиби мажоз тариқасида маҳбубанинг олдида ошиқнинг роътибига ўхшатилади.

Навоийнинг юқорида келтирилган байтидаги «қад» сўзи ҳам мажозий маънода бўлиб, тарсо қизини кўргач, Шайхнинг уни олдида тик туриб қолганини билдиради.

Тасаввуфда зулф кўп маъноларда ишлатилган: Зулф—йўқ оламининг тимсоли. Зулф-ваҳдат мартабаси ва Аллоҳ таъолони зотидирки, унинг сир-синоатига етмоқ мумкин эмас. Зулф-бу сир асрор хазинаси. Зулф-бу қудрат ва жамол тажаллийсининг сифа бўлиб, у ваҳдатга тўсиқдир. Зулф-туғал, бўлак нарсалар, ақл ва ҳис билан идрок қилинадиган, арвоҳлар ва жисмлар, жавҳар аразларнинг даража, мақомларига, имкониятига ишоради. Тасаввуфда зулфни турли бирикмаларда ҳам хил маънолар ишлатганлар. Зулфи дароз, зулфи беқарор, зулфи хат, зулфи ха зулфи паришон, зулфи зар ва бошқалар. «Миръотул-ушшоқ»да зулф куфр зулмати маъносига ҳам келган. Навоийда бу бирикма «зулф мушқафшон» тарзида ишлатилган. Юқорида зикр этганимиздек, зулф

кулоқ ёнида, соч юз ёнасида ўсади. Навоий маъшуқанинг зулфи ташбеҳ орқали яна жозибалироқ қилиб кўрсатган.

Маълумки, қоронғилик ёруғликни ўз ичига яшира олад Байтдаги «зулмат ичра нурни пинҳон қилиб» дегани шу маъно ишорадир. Тасаввуфда зулф сирру асрор маъносини билдири ҳақиқат, юксаклик ва зухурротни яшириб туради.

Учинчи бобни хулоса қилиб айтганда:

1.Аттор ва Навоий Шайх Санъон тимсолини яратишда бадий санъатлардан кенг фойдаланганлар.

2.Тасаввуф истилоҳот ва сўзлар ишлатиш орқали юксак мазмун ифода этиб, маҳорат зоҳир этдилар.

3. Аттор ва Навоий Шайх Санъоннинг «мажозий ишқ»да «илоҳий ишқ»қа ўтиш жараёнини тасаввуф истилоҳоти ёрдами кўрсатишга муяссар бўлганлар. Масалан, "«хол"—тақдир, «қомат қалбнинг юқори оламга таважжуҳи, «юзи»-илоҳий тажаллийни кўриш «май» - маъшуқа ишқига гирифтор бўлмоқ ва бошқа тасаввуфи сўзлар орқали Шайх Санъон тимсолини комиллик даражасида кўрсатишни мақсад қилганлар.

4.Аттор ва Навоийнинг «Шайх Санъон қиссаси» тасаввуфда танил кўриш, назар камоли ва жуда муҳим ўрин эгаллашини бадий санъатлар орқали тўла ифодаланганлар. Иккала адиб ҳам қиссалари тафаккур ва маърифат, ишқ ва руҳоният, ахлоқийкомиллик ва ботиний ҳуррият тасвирлари турли бадий санъатлар орқал тасаввуфий сўзларни турли- туман маъноларда ишлатиб, мисл кўринмаган баландликларга кўтарганлар.

5.Қиссаларда иккала адиб ҳам турли бадий санъатлардан устали билан фойдаланганлар,Бундай санъатлар шунчаки пардоз ёк шаклбозлик учин эмас, балки ўқувчига асар мазмунини, ғоясини

фигр-мақсадини аниқ ва таъсирли қилиб етказишда муҳим аҳами касб этади.

Юқорида имконимиз доирасида кўриб ўтган мисол таҳлилларимиз ҳам Алишер Навоий ва ҳам Фаридиддин Атторни юксак маҳоратидан далолат беради.

ХУЛОСАЛАР

Тадқиқот натижаларига асосланиб, ишни қуйидагича хулосалаш мумкин:

1. Шарқ адабиёти, маданияти ва тарихини тасаввуф таълимотидан айри олиб қараш, таҳлил ва тадқиқ қилиш, аجدодларимиз меросини юзаки ўрганишга ва асл моҳиятини нотўғри талқин қилишга олиб келди. Шу маънода, Шўро давридаги мафкура сиққлиги боис буюк аллома Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут-тайр» ва Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарлари шу вақтгача тасаввуф қарашлари асосида жиддий тадқиқ этилмади. Ҳар иккала адибнинг «Шайх Санъон қиссаси» даги кўпгина рамзий ва тимсолий образлар, тасаввуфий маънога эга бўлган сўзлар, нақлу ривоятларнинг асл моҳияти муаллифларнинг дунёқараши, давр, замон, тасаввуф ғояларига муносабат нуқтаи назаридан кўриб чиқилди. Масалан: иккала шоирнинг қаҳрамони Шайх Санъон тарсо қизига ошиқ бўлиб, унинг тўрт шарти май ичмоқ, Қуръонни куйдирмоқ, бутга сажда қилмоқ ва зуннор бойламоқ каби талабларини бажо келтиради. Ушбу ҳолат Эрон, Озарбойжон, Туркия, Ўзбекистон, Тожикистон олимлари томонидан ишқ-муҳаббатнинг теранлиги, Шайхнинг ишқ дардида беҳуд бўлганлигини асос-натижа орқали берилган. Тасаввуф таълимотини энг улкан хизматларидан бири, барчани Аллоҳнинг қули эканлигини далиллаш билан бирга, барча инсонлар шоҳ ҳам гадо ҳам бир даража деб дадил майдонга чиқишдир.

Ишқ муҳаббатни мажозий маъносидан ҳақиқатга етказиш билан бирга, инсондаги шавқу завқ, дунёвий ишқ ҳад-худуд билмаслигини асослаб берганлар. Демак, ҳақиқий ишқ миллат ҳам, дин ҳам, ирку даража ҳам танламайди. Акс ҳолда 50 йил

шайхлик қилиб, 400 муриднинг пири муршиди бўлган Шайх Санъон ўз бошига шунчалар таъна-маломатларни сотиб олмасди. Кейинчалик тарсо қизининг ҳам ўз дину диёнатидан воз кечиб, Шайх орқасидан йўлга тушиб «шавқи исломий»ни зоҳир этиши ҳам юқоридаги фикримиз далилидир.

2. Орифона асарлар тасаввуфнинг маънавий камолотига етган Атторнинг «Мантиқут-тайр» и ва унга издошлик билан яратилган Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарини бир-бири билан қиёсланганда, қатор умумийликлар билан бирга, ҳар бир алломанинг ўзига хос услуби, дунёқараши, қисса сюжетига муносабати борлигига ҳам шоҳид бўлдик.

Икки буюк алломанинг тасаввуф таълимотидан озиқланиб ёзган «Мантиқут-тайр» ва «Лисонут-тайр» асарларини қиёслар эканмиз, улар яшаб ижод этган даврлар орасидаги уч асрлик вақтни ҳам назардан соқит қилмаслигимиз керак. Чунки, XII асрда яшаб ижод этган Аттор замонидаги тасаввуфий таълимот, унинг фалсафий кенглиги, терантлиги ва мақоматлари XV асрда яшаб ижод этган Навоий дунёқараши, диний-тасаввуфий таълимотининг ривожланиши ва талабларидан фарқ қилади. Зероки, ҳар қандай асар ёзувчи ёки шоирнинг яшаган даври, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ўзгаришлари маҳсулидир. Шу маънода, икки буюк мутасаввиф шоир томонидан бир мавзу: «Шайх Санъон қиссаси» яратилган бўлса-да, талайгина ўзига хос жиҳатлар ҳар бир ижодкорнинг ўз дунёқараши, давр, замон нафаси ва ижтимоий-ақидавий талаби асосида ўз аксини топган. Анъанавий (татаббуъ, жавобия, назира ва б.) мавзуда асар ёзишнинг ўзига хос мураккаб жиҳатлари бор. Бу сюжетдан жиддий четга чиқмаслик, бош қаҳрамонларни ўзгартирмаслик, асосий гоёни сақлаб қолиш ва б. Шу боис, воқеа чизигидаги ҳар бир

детал, байт, сўз, тасаввуфий ибора ва унинг талқини воқеалар макон ва замонининг ўзгариши, қаҳрамонлар ҳаракатидаги ҳатто жузъий ўзгариш ҳам Аҳтор ва Навоийнинг ижодий лабораториясига кириш, ҳар иккала дostonнинг оригиналлиги, ўзига хослигини аниқлашга имкон берди. Бу масала тасаввуф роялари заминиди илк бор баҳоли қудрат ҳал этилди, кўриб чиқилди. Ана шу ўзига хосликнинг бири тарсо қизи ва Шайхнинг дунёдан ўтиш ҳолатининг тасвири иккала дostonда турлича акс этганлигида кўриндики, ҳар бир асарнинг оригиналлиги, муаллиф «мен»ининг яққол кўриниши сифатида баҳолаш мумкин. Масалан, Аҳторнинг Шайх Санъони йирик дин пешвоси, юзлаб йиллар шайхлик қилган, кўп муридлари бўлган пири муршид. У қазову қадарга ишонади, унга тан беради, яшашнинг маъно ва моҳиятини ишқда кўради, шу ерда жон таслим қилади, ошиқ ҳам маъшуқа ҳам бир кунда, бир жойда дафн этилади.

Навоийнинг Шайх Санъони ҳам буюк аллома, дин пешвоси, пири муршид, лекин у Комил Инсон сифатида шаклланган, ҳар бир ишни ҳар томонлама таҳлил ва тадқиқ қилади, фано мақомини дунё мақомидан юқори қўймайди. Балки, у бир инсон сифатида бажаришга улгармаган ишларини яқунлашга интилади ва қазоси етгач Каъбада дунёдан ўтади. Навоий қаҳрамони илоҳий ишқини ва васлга восил бўлишини Аҳтор қаҳрамонидан кўра кам истамайди. У охират сармоясини фоний дунёдаги эзгу ишларини бажаришдан топмоқчи бўлади ва шунга интилади.

Бу Навоийнинг нақшбандия таълимотига мансуб эканлигини далилловчи ҳолатлардан бўлиб: «Даст ба кору дил ба ёр» шиорига тўғри келади. Тадқиқотимизда иккала ижодкорнинг бундай ўзига хос хусусиятлари аниқ далиллар орқали тадқиқ ва таҳлил қилинган.

3. Агтор ва Навоий Шайх Санъон қиссаларидаги умумийлик шайхнинг инсоний хусусиятлари хоксорлик, камтарлик, ишққа вафодорлиги, азобу уқубатларга сабот ва сабр билан чидаши, ниёзмандлик билан бориға шукрона қилиб, Аллоҳдан мадад тилаш каби хислатларида кўринади. Иккала шоир ҳам шайхни Комил Инсон сифатида кўришни мақсад этган бўлса-да, Навоий Шайх Санъони комилроқ кўринади. Тадқиқотда ушбу ҳолатларни ҳисобга олиб, олимларимиз фикрларига суянган ҳолда Комил Инсонга таъриф берилди. Агтор Шайх Санъонидан Навоийнинг бу қаҳрамонидаги фарқлар аниқланди, ундаги тасаввуфий қарашлар очиб берилди.

4. Тадқиқотда биринчи марта Шайх Санъон қиссасидаги тасаввуфий ҳолатлар тўлиқ таҳлил қилиниб, изоҳлаб берилди. Жумладан «Мантиқут-тайр» ва «Лисонут-тайр»да асос қилиб олинган тасаввуф босқичлари, уларнинг мазмун ва маънолари асосида «Шайх Санъон» қиссасидаги Санъоннинг талаб, ишқ, маърифат, тавҳид, ҳайрат ва факру фано босқичларидан ўтиши асосланди, ҳамда, тасаввуфий изоҳлар билан тушунтирилди. Шунингдек, тадқиқот мавзусига дахлдор Куръон, май, зунбор, бут каби тарсо қизи қўйган тўрт шартларга ҳам дostonлар сюжет чизиғи доирасида изоҳлаб берилди.

5. Кашфу каромат кўрсатиш--ғайб олами билан алоқадорлик белгиси. Тасаввуф таълимотининг буюк вакиллари руҳий камолотга етгач ақлий билиш ҳудудларидан ошиб, Аллоҳ асрорига ошнолик-ирфоний вaждий идрокка эга бўлганлар. Бу эса кашфу каромат ҳодисаларининг вужудга келишига асос бўлган. «Шайх Санъон»даги бу ҳолатни янада аниқроқ талқин қилиш учун диссертацияда Навоийнинг «Насоимул-муҳаббат» асаридаги авлиёлар, сертацияда Навоийнинг «Насоимул-муҳаббат» асаридаги авлиёлар, улуғ алломалар, пайғамбарлар ва тариқат пешволарининг кўпгина

кароматлари, башоратлари, мўъжизаларига мурожаат этилди. Масалан, Санъоннинг тавбаси, вафот этиши воқеаси шулар жумласига киради. Бу далилларимиз Шайх Санъоннинг башоратли тушлари орқали ҳар иккала адиб ижоди мисолида таҳлил этилди, хулосаларга келинди.

6. «Шайх Санъон» қиссасидаги яна бир ибратли ва ирфоний-маърифий образ Шайхнинг вафодор шогирдининг тасвиридир. Тадқиқотда Аттор ва Навоийнинг бу оддий, аммо маънавий комил, вафодор муриднинг сидқиилдан, 40 кун дуову саждалар билан Аллоҳ даргоҳига илтижолар қилгани келтирилган. Охири унинг дуолари мустажоб бўлиб, тушида пайғамбаримиз (С.А.В) башорат берадилар. Натижада, улар ўз устозларини излаб бориб, дину иймон йўлига қайтганини кўрадилар. Диссертацияда бу кучли руҳий ҳолат ва ислом ақидалари ҳам тасаввуфий талқинда чуқур таҳлил этилди. Қиссадаги шогирдларнинг устоз олдидаги бурчи, вазифалари, муридлик эътиқоди, ҳамда инсоний хислатлари ҳисобланмиш вафодорлик, устозга хиёнат қилмаслик иккала қиссада ҳам тараннум қилинганлиги кўриб чиқилди. Бундан шундай хулосага келинди: умуминсоний қадриятлар, жумладан, шогирдпарварлик, устозлик, улар орасидаги ворисийлик муносабатлари бир хил қараш ва талқинда берилганлиги аниқланди. Ҳам Аттор ва ҳам Навоийнинг «Шайх Санъон» қиссаларидаги кўпгина ўхшашликлар, бир хил талқинлар заминида ҳам ана шу концепция ҳукмрон. Шу боис, бу асарлар жаҳон Дурдоналари қаторидан ўрин олган.

7. «Шайх Санъон» қиссаларидаги шеърий санъатлар ҳам алоҳида таҳлил қилиниб, ҳар қайси шоир қайси санъатдан кўпроқ ва моҳирона фойдаланганлиги ҳам ўз ифодасини топган. Шеърий санъатлар бўйича Аттор ва Навоий «Шайх Санъон»ини

қиёслаганда бу ерда ҳам умумийлик ва ўзига хосликни, фарқиятлари борлигини кўрамиз. Иккала шоир ҳам умумий тарзда ташбиҳ, тажнис, истиора, талмиҳ санъатларидан кенг фойдаланиб, шу билан бирга, Аттор ийҳом санъатидан кўпроқ, тазод санъатидан эса Навоий кенгроқ фойдаланганлигини кўрдик. Барча сўз санъатлари дoston сюжетининг жозибаторлиги, персонажлар характерини очишга хизмат қилган.

8. Тадқиқотнинг ўз олдида қўйган мақсадларидан бири тасаввуфий сўзларнинг маъноси ва қиёсий шарҳини бериш ва уларни далиллашдан иборат эдики, кўриб чиқилди, илмий хулосаларга келинди.

9. Атторнинг «Мантиқут-тайр»и ва Навоийнинг «Лисонут-тайр» асарлари ҳажм жиҳатидан ҳам фарқ қилади. «Мантиқут-тайр», «Лисонут-тайр» дан кичикроқ. Бундан келиб чиқадиган хулоса: Навоий «Лисонут-тайр»ни гарчи Атторга издошлик қилиб назира сифатида битган бўлсада, ўз замонасининг кўпгина муаммолари билан асарнинг мундарижасини бойитган. Шу билан бирга, ҳаётий жабҳаларни инсон ва илмий мантиқий бирлигини ўз санъати воситалари орқали кенгроқ бериб, «Лисонут-тайр» ни алоҳида асар даражасида кўтара олган.

10. Аттор ўзининг Шайх Санъони тимсолини бир мусулмон сифатида қазову қадарга тўлиқ ишонадиган, илмли, йирик дин пешвосини кўрсатган бўлса, Навоий эса ўзининг Шайх Санъон тимсолида бахту саодати учун курашадиган шахс сифатида ўз даврининг маънавий-ахлоқий қиёфасини шакллантирувчи инсонни кўради.

Иккала аллома талқинида ҳам асарнинг ғоявий мазмуни, ахлоқий ишқ ва унинг жозибалари, тавба ва қомиллик йўлидаги азоб-уқубатлар, покланиш даражалари ҳайратомуз бадиий маҳорат

билан берилганки, бу комилликка эришган шахсни тарбиялашдаги асосий омиллардандир. Дарҳақиқат, асл мақсад ва моҳият ҳам шунга қаратилган.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. //Мулоқс
Тошкент: 1998. - №5.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкен
Ўзбекистон, 1999. — 683 б.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI -аср бўсағасида. (хавфсизлик
таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари
Тошкент: Ўзбекистон, 1997. — 325 б.
4. Агтор Фаридиддин.Асрорнома. Ҳиндистон: Лакнав, 1887. —326 с.
5. Агтор Фаридиддин. Жавҳаруз-зот. (Куллиёти маснавиё:
Ҳиндистон: Лакнав, 1289. - 326 с.
6. Агтор Фаридиддин. Илоҳийнома (нашрга тайёрловчи Н. Комилон
Тошкент: Ёзувчи. - 1994.-94 б.
7. Агтор Фаридиддин. «Мантиқут-тайр» дастхат, номаълум, 109 с.
8. Агтор Фаридиддин. Хусравнома.Душанбе: Ирфон, 1990. - 338 с.
9. Навоий А. Асарлар тўплами. ХУ томлик, XI - том, Тошкен
Ғ.Ғулом, 1966 й, 70-103 б.
- 10.Навоий. Тўплам. 3 - жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом, 1988. -580 б.
- 11.Навоий А. Лисонут-тайр.Тошкент: Ғафур Ғулом, 1991. -463 б.
- 12.Навоий А. Лисонут-тайр. (Илмий танқидий текст) тайёрловчи
Эшонхўжаев Ш. Тошкент: Ғафур Ғулом, 1965. -3-51 б.
- 13.Абу Муҳсин.Баҳоуддин Балогардон.Тошкент: Ёзувчи,1993.-208 б.
- 14.Абдуманнони Насриддин. Фарҳанги мушкилоти адабиёт (ном:
мухтасар) Хўчанд. 1992. —114 с.
- 15.Абу Райҳони Берунӣ. Осор-ул-боқия. Душанбе: Ирфон, 1990.-430 .
- 16.Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. Тошкент// Адабиёт
санъат, 1995. — 178 б.

17. Абдуғафуров А. Навоий ижодида сатира, иккинчи китоб, Тошкент: Фан, 1972.-262 б.
18. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент: Гафур Гулом, 1991.-255 б.
19. Авеста (Избранные гимны) перевод с авестийского и комментарии Проф. Стеблина И.М. Душанбе: Адиб, 1990.-400 с.
20. Азиз Қаюмов. Алишер Навоий (Улуғ шоир ҳаёти ва ижтимоисиди лавҳалар) Тошкент: Камалак, 1991. – 175 б.
21. Азимжонова С.А. Государство Бабур в Кабуле и в Индии. Москва: Наука, 1977. – 176 с.
22. Айни С. Куллийот. ҷилди 12,(луғатҳо),Душанбе: Ирфон, 1971.-770 с.
23. Алоуддин Мансур. Қуръони Карим. (Изоҳли таржима) Тошкент: Мовароуннаҳр, 1992. –523-б.
24. Афсаҳзод А. Корвони суҳан. Душанбе: Дониш, 1994. - 400 с.
25. Аҳмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. Тошкент: Фан. 1967.- 85 б.
26. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Тошкент: Ёзувчи, 1993.-208 б.
27. Бадиъуззамон Ф. Шарҳи аҳволи нақиди таҳлили осори шайх Фарииддин Аттори Нишопурӣ. Техрон. 1393.-444 с.
28. Березиков Е. Святые места Туркестана. Тошкент: Дурдона, 1999 - 147 с.
29. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва: Наука, 1965. - 524 с.
30. Бертельс Е.Э. Навоӣ и литература востока// Дружба народов 1941. - №6
31. Бобур Заҳриддин Муҳаммад. Бобурнома (нашрга тайёрловчи П.Шамсиев, С. Мирзаев). Тошкент: ЎзССР ФА нашриёти, 1960 - 512 б.
32. Богоуддинов А.М. Очерки по истории таджикской философии. Сталинобод: Дониш, 1961. - 109 с.

33. Валихўжаев Б. Навоийнинг «Сайёр» шеърӣй миниатюраларни қўшиқчиликдаги маҳорати. //ўзбек тили ва адабиёти. 1976. - №1.
34. Валихўжаев Б. Хожа Аҳрори Вали Самарқандӣй.// Зарафшон.1993
35. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослик тарихи. — Тошкент: Фан, 1993.-136 б.
36. Гавҳарӣй С. Мантиқут-туюр (мақомоти туюр)и Фаридиддини Аттотӣй бо ихтимомӣ напҳри интиқодии Эрон.1365 ҳиҷрӣй,1986.-446 с.
37. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана. V-XII вв. Москва: Наука, 1960. - 97-98 с.
38. Диноршоев М.Философия Насриддина Туси. Душанбе: Дониш, 1968. — 184 с.
39. Дўстӣй ва равобити адабиёти тоҷику ўзбек. (мачмўаи илмӣи сери: филологӣй). Ленинобод. — 1968. — 239 с.
40. Зайниддин Восифӣй. Бадоеъул-вақоеъ. (форсийдан Наим Норкул таржимаси). Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. — 214 б.
41. Зоҳидов В.И. Навоийнинг «Лисонут-тайр» асари - ўзбек адабиёт тарихидан, Тошкент: Фан, 1961. - 16-29 б.
42. Зоҳидов В.И. Мир идей и образов Алишера Навои — Тошкент: Госполитиздат, ЎзССР, 1961. — 260 с.
43. Иброҳим Хаққул. Абодият фарзандлари. Тошкент// Ёш гвардия, 1993. — 189 б.
44. Идрисов А. Ибн Синонинг «Рисолат-ат-тайр» асари.//ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1959. - 2-сон.
45. Иззат Султон. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент: Фан, 1969. — 384 б.
46. Иззат Султон.Адабиёт назарияси.Тошкент:Ўқитувчи,1980.-389 б.
47. Иззат Султон. Навоий ва замонамиз.// Навоий ва адабий таълим масалалари. Тошкент: 1968. — б. 23-41.
48. Имомназаров М. Ҳақиқат ва мажоз// Шарқ юлдузи, 1989.- №4

49. Исомиддинов А. Здоровье человека. Душанбе: Ирфон, 1984. - 26 с.
50. История узбекской литературы в двух томах, I-том. Тошкент: Фан 1987. - 484 с.
51. Исохоқов Ё. Классик адабиёт поэтикасидан.// Тил ва адабиёт Тошкент: 1981. - №1
52. Ишанходжаева Ш. «Лисан-ат-тайр» Алишера Навоий /научно-критический текст/АКД. Тошкент: Фан, 1966. - 180 б.
53. Комилов Н. Комил инсон ким?// Ўзбекистон адабиёти, 1992. - № 22, 65-66 б.
54. Комилов Н. Нажмиддин Кубро. Тошкент: Қодирий, 1995. - 22 б.
55. Комилов Н. Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. Тўплам Тошкент: Фан, 1988. - 94 б.
56. Комилов Н. Тасаввуф ва бадиий ижод.// Ёшлик, 1991. - №8
57. Комилов Н. Тасаввуф ёки Комил Инсон ахлоқи. Тошкент: Ёзувчи 1996. - 271 б.
58. Комилов А., Эралиев Б., Ишқ оташини самандари.// Шарқ юлдузи Тошкент. 1991. - №1
59. Кошифӣ Ҳусайн Воиз. Футувватномаи султонӣ. Душанбе: Адиб 1991. - 370 с.
60. Купрулу Фуод. Турк адабиёти тарихи. Истанбул, 1926. - 326 б.
61. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи I-китоб. Тошкент: Фан 508-515 б.
62. Маҳмуд Асъад Жўшон. Юнус Эмро ва тасаввуф. Тошкент: Фан 2001. -126-б.
63. Малехова А.Н. Поэма Алишера Навои «Лисонат-тайр», поэтика композиционных и образных средств. АКД. Тошкент: 1978 г.
64. Мўминов И.М. Танланган асарлар. I-том, Тошкент: Фан, 1969, 64 б.

- 65.Муҳаммад Сиддиқ Рушдий. Ғавсул Аъзам. Тошкент: А.Қодирий, 1993.—92б.
- 66.Муҳаммад Раишод. Фалсафа аз оғози таърих. (дар 7 ҷилд). Ҷилдҳои 1 ва 2. Душанбе: Ирфон, 1990. — 480 с.
- 67.Муҳаммад И.Р. Асрор-ул-тавҳид. Дастхат, Бомбай, 1994. — 182 с.
- 68.Муҳаммад Ҳ.Б. Бурҳони қотеъ Душанбе: Ирфон, 1992. - 367 с.
- 69.Муҳиддинов М.К. Алишер Навоӣ ва унинг салафлари ижодида инсон концепцияси. Дисс.автореф. Тошкент: 1995. — 60 б.
- 70.Навоӣ асарлари учун қисқача луғат (тузувчи ф.ф.д. Ботирбек Ҳасанов). Тошкент: Фан, 1993, - 374 б.
- 71.Насафӣ А. Зубдатул-ҳақоӣқ. Тошкент: Камалак, 1995. — 55 б.
- 72.Нуриддинов С.Хоб ва хоби тӯлонӣ. Душанбе: Ирфон,1984.-93 с.
- 73.Олимов С. Ишқ, ошиқ ва маъшуқ. Тошкент: Фан, 1992. — 98 б.
- 74.Олимов С. Нақшбанд ва Навоӣ. Тошкент: Ўқитувчи, 1996. - 215 б.
- 75.Олимов К. Мирозрение Санаи. Душанбе: Ирфон, 1973.—284 с.
- 76.Орзу С.А. Чароғи ҳидоят. Душанбе: Ирфон, 1992. - 288 с.
- 77.Раббонӣ Имом. Мактуботи Имом раббонӣ.Дастхат,Лакнав,750 с.
- 78.Рабғузӣ Бурҳониддин. Қиссаси Рабғузӣ. Тошкент: Ёзувчи, 1 - китоб, 1990. —270 б.
- 77.Рабғузӣ Бурҳониддин. Қиссаси Рабғузӣ. Тошкент: Ёзувчи, 2 - китоб, 1991. — 234 б.
- 78.Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. Тошкент: Фан, 1995. — 153 б.
- 79.Румӣ Ч. Маснави Мавлавӣ. Дастхат, номаълум, 844 с.
- 80.Рустамов А. Навоӣнинг бадиӣ маҳорати.Тошкент: 1979.-214 б.
- 81.Рустамов Ш. Маданияти суҳан /зери таҳрир/. Душанбе: 1990.-348 б.
- 82.Сажжодӣ Саид. Фарҳанги мусталаҳоти уроғои мустасифо. Техрон: 1232 ҳ.

83. Содиқ Муҳаммад. Тафсири Ҳилол, 30-пора, Тошкент: Мовароуннахр, 1991.-193 б.
84. Салимов Ю. Становление жанра сказочной прозы в персидско-таджикской литературе. АКД. М., 1964 г.
85. Тафлисӣ А.Ҳ. Хобнома, Душанбе: Ирфон, 1993. - 405 с.
86. Табибӣ А. Сайри тасаввуф дар Афғонистон. Кобул. 1356 ҳ.
87. Трименген Д.Ж. Суфийские ордены в исламе. Москва: Наука, 1989. — 204 с.
88. Тенглашев М. Тушларнинг асосланган талқини. Тошкент: Фан, 1990. — 97 б.
89. Урватуллои Тоир, Саидмуроди Саидалӣ. Қомуси қофия ва арӯзи шеърӣ Аҷам. Ҷ. I. Душанбе: Ирфон, 1994. — 510 с.
90. Усмон Турар. Тасаввуф тарихи. Тошкент: Истиқлол, 1999.-180 б.
91. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки томли. Москва: «Рус тили» нашриёти. 1981, 1-том 631 б., 2-том 715 б.
92. Ўзбек совет энциклопедияси. 9-том. Тошкент. 1997. - 651-82 б.
93. Ўролов, Сувонқулов. Алломалар олами. Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 1993. - 61 б.
94. Фарҳанги забонӣ тоҷикӣ. Москва: Советская энциклопедия, 1989. — I-954, II-949 с.
95. Шайхзода М. Классик шеърӣятимизнинг поэтикаси ҳақидаги мақола. Асарлар, IV - жилд, Тошкент: Фан, 1972. — 237 б.
96. Шарипов Ш. Лисонут-тайр ҳақиқати. Тошкент: Маънавият, 1998. - 9-88 б.
97. Шарофиддинов О. Алишер Навоӣӣ алабиёт ва санъат. //1971. 109 б.
98. Энциклопедияи Советии тоҷик. Ҷилди 6. Душанбе: ЭСТ, 1986. — 634-426 с.
99. Ғаззолий. Ихёу улумуд-дин. IV-жилд, Истанбул: Санасиз, 767 б.
100. Ғаниева С. Лисонут-тайр. Ўзбек адабиётӣ тарихи. 5 томлик.

101. Фаниева С.Алишер Навоий. Тошкент: Фан, 1968. - 108-111 б.
102. Фиёс-ул-луғот. Чилди П. Душанбе: Ирфон, 1988. - 480 с.
- 103.Қаюмов А.Алишер Навоий. Тошкент: Фан, 1976. - 118-135 б.
- 104.Қобилов У. Шайх Санъон образининг бадиий талқини. //Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент: 1999. - 3-сон.
- 105.Қисасул-анбиё. Душанбе: Ориёно, 1991 - 398 с.
- 106.Қудратуллаев Ҳ.С. Навоийнинг адабий-эстетик олами. Тошкент: Фафур Фулом, 1991. - 153 б.
- 107.Қурбонмамадов А. Эстетическая докторина суфизма. Душанбе: Дониш, 1987. 107 с.
- 108.Қуръони Карим. (ўзбекча изоҳли таржима, изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). Тошкент: Чўлпон, - 1982. 540 б.
- 109.Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг Шайх Санъон ҳақидаги қиссаси. Алишер Навоий. Шайх Санъон. Тошкент, 1962.
- 110.Ҳайитметов А. Навоий даҳоси.- Тошкент: Бадиий адабиёт, 1970. – 173 б.
- 111.Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижоди методи масалалари. Тошкент: Фан, 1968. - 65-66 б.
- 112.Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий танқидий қарашлари. Тошкент: Фан, 1959. - 194 б.
- 113.Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Тошкент: Фан, 1993. – 207 б.
- 114.Ҳайитметов А. Темурийлар даври. Ўзбек адабиёти, Тошкент: Фан, 1966. – 160 б.
- 115.Ҳазратқулов М. Тасаввуф. Душанбе: Ирфон, 1988. - 124 с.
- 116.Ҳамидов З. Лисонут-тайрда ихом санъати. Ўзбекистон санъати.// Тошкент: 1987. - №12 - 57 б.
- 117.Ҳамидов З. Тажнис санъати.// Ёш куч. Тошкент: 1991 - №12.

118. Ҳасанхожа Нисорий. Музаққирӣ аҳбоб (дӯстлар ёдномаси, тазкира, форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси). Тошкент: А. Қодирий, 1993. – 343 б.
119. Ҳаққулов И. Тавҳид асрори. Сирли олам. // Тошкент: 1993. - №9-10
120. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърӣят. Адабиёт ва санъат. // Тошкент: 1993. - №3.
121. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърӣятининг шаклланиши ва тараққиёти. Филология фанлари доктори дисс. Тошкент, 1995. – 320 б.
122. Ҳоҷиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. Тошкент: Шарқ, 1998. - 159 б.
123. Ҳусейн Ҳадеви Чам. Вожаноман ғазалҳои Ҳофиз. // Адаб, 1994. - №3-4 72 с.
124. Ҷомӣ А. Нафаҳотул-унс. Дастхат, Лакнав, 333 с.
125. Ҷомӣ А. Осор дар 8 ҷилд. Душанбе: Ҷилди 8, 1990. - 344 с.
126. Ҳўҷандӣ Мирзо Калонзода. Табаррук зиёратгоҳлар. Тошкент: Ёзувчи, 1993. - 4 б.
127. Ҳелмут Риттер. Фано эмас, бақо қайғуси. Ислом қомуси. Тошкент: Фан, 1991. – 244 б.
128. Ҳелмут Риттер. Олмон Шарқ тушунчаси, Фано эмас, бақо қайғуси. Ислом қомуси, 1991.
129. Ҳусайн Жовид. Шейх Сенъан дастанӣ ҳақинде. Боку: Илм, 1977. - 3-33.
130. Ян Рибка. Истории персидской и таджикской литературы. Москва: Наука, 1970. - 232-233 с.